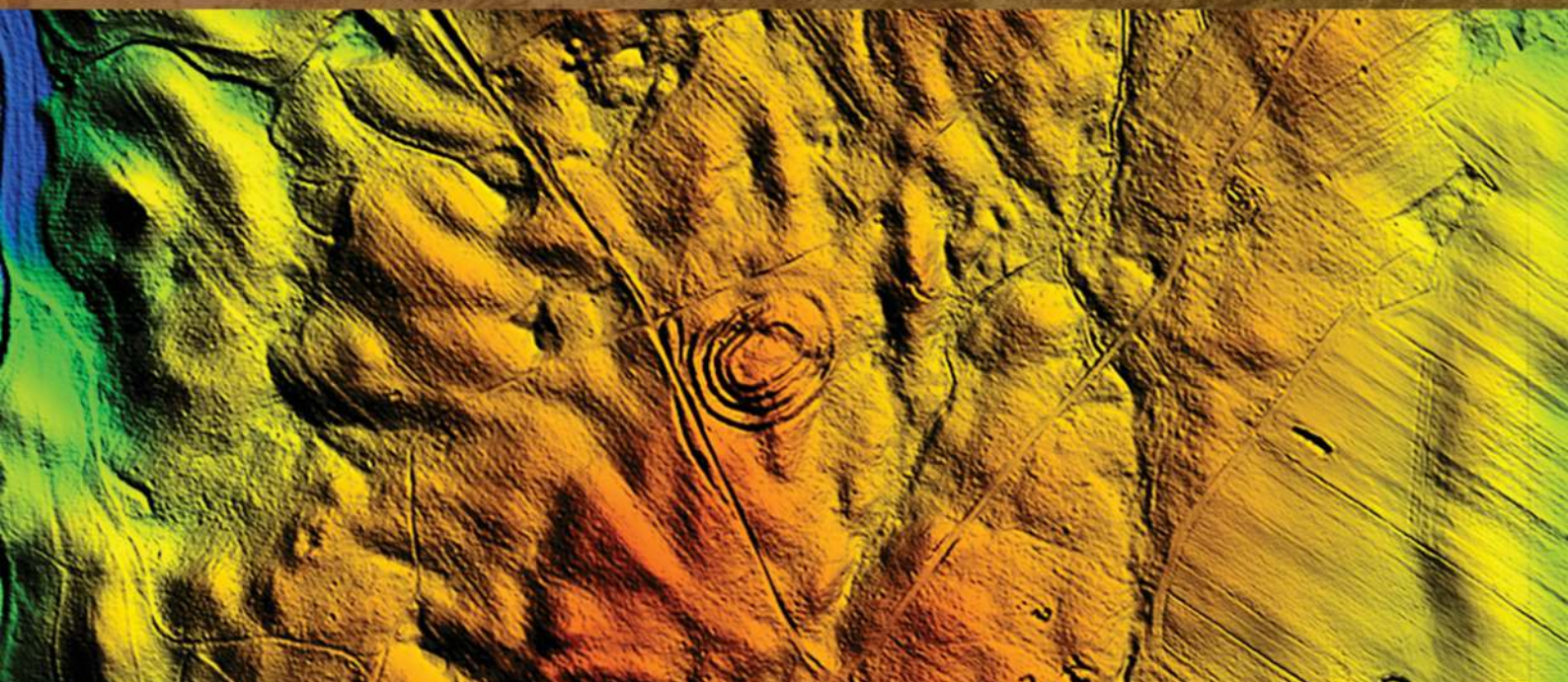
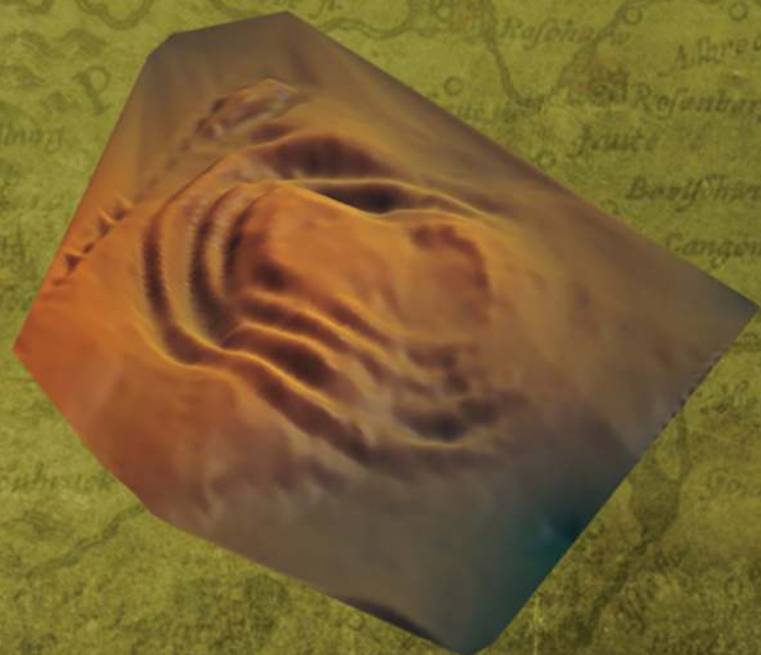

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją
Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Fundacja Res Publica Multiethnica

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Autorzy

Anna Gręzak, Urszula Kobylińska, Maria Lityńska-Zajac, Magdalena Moskal-del Hoyo,
Jerzy Nitychoruk, Joanna Piątkowska-Małecka, Kamil Rabięga, Magdalena Rutyna,
Daniel Skoczylas, Rafał Solecki, Łukasz Maurycy Stanaszek, Tomasz Stępnik, Dariusz Wach,
Joanna Wawrzeniuk, Fabian Welc, Jacek Wysocki i Magdalena Żurek

Warszawa 2017

Publikacja wydana z funduszy projektu badawczego

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego
i prof. dr. hab. Przemysława Urbańczyka

Redakcja: Zbigniew Kobyliński

Projekt książki i skład: Bartłomiej Gruszka

Korekty: Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Projekt okładki: Weronika Kobylińska-Bunsch

Copyright © 2017 by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie and Fundacja Res Publica Multiethnica

ISBN 978-83-946496-3-0

ISBN 978-83-948352-0-0

Wydawnictwo:

Fundacja Res Publica Multiethnica

Ul. Cypryjska 44

02-761 Warszawa

<http://res-publica-multiethnica.pl>

SPIS TREŚCI

GMINA MIŁAKOWO

Pawełki, st. 5	5
Raciszewo, st. 9	27

GMINA MORĄG

Strużyna, st. 21	63
Strużyna, st. 24	91
Tątlawki, st. 2	109

GMINA ZALEWO

Duba, st. 1	139
Janiki Wielkie, st. 2	149
Mozgowo, st. 1	175
Urowo, st. 1	205
Wieprz, st. 1 - wyspa Bukowiec	219
Wieprz, st. 20	241

GMINA OSTRÓDA

Durąg, st. 1	261
Grabin, st. 1	297
Lipowiec, st. 1	335
Lipowiec, st. 2 (Lichtajny)	363
Morliny, st. 1	381
Zajączki, st. 1	395

GMINA ŁUKTA

Plichta, st. 1	469
-----------------------	------------

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY	477
-----------------------------------	------------

Grabin, st. 1

Gmina Ostróda

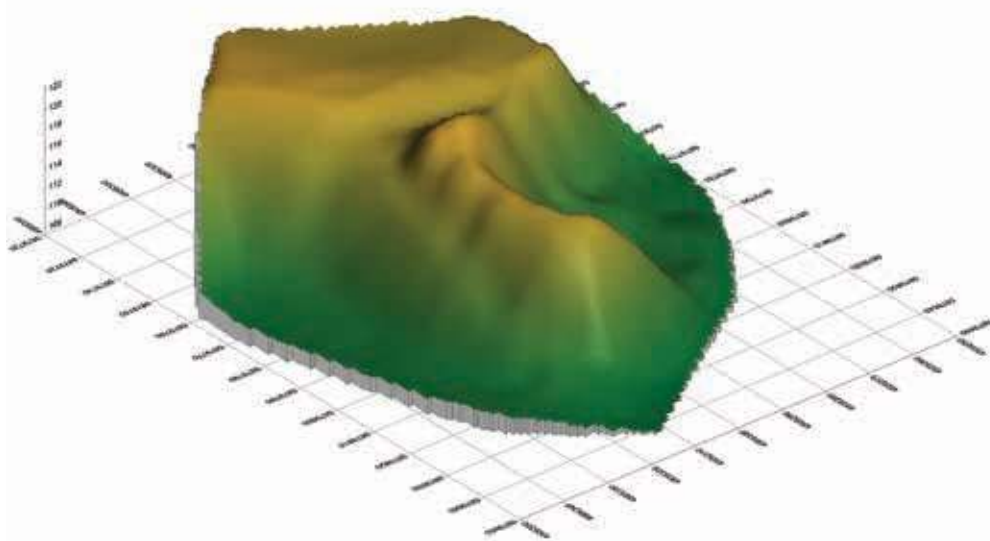
Powiat ostródzki

AZP 26-57/1

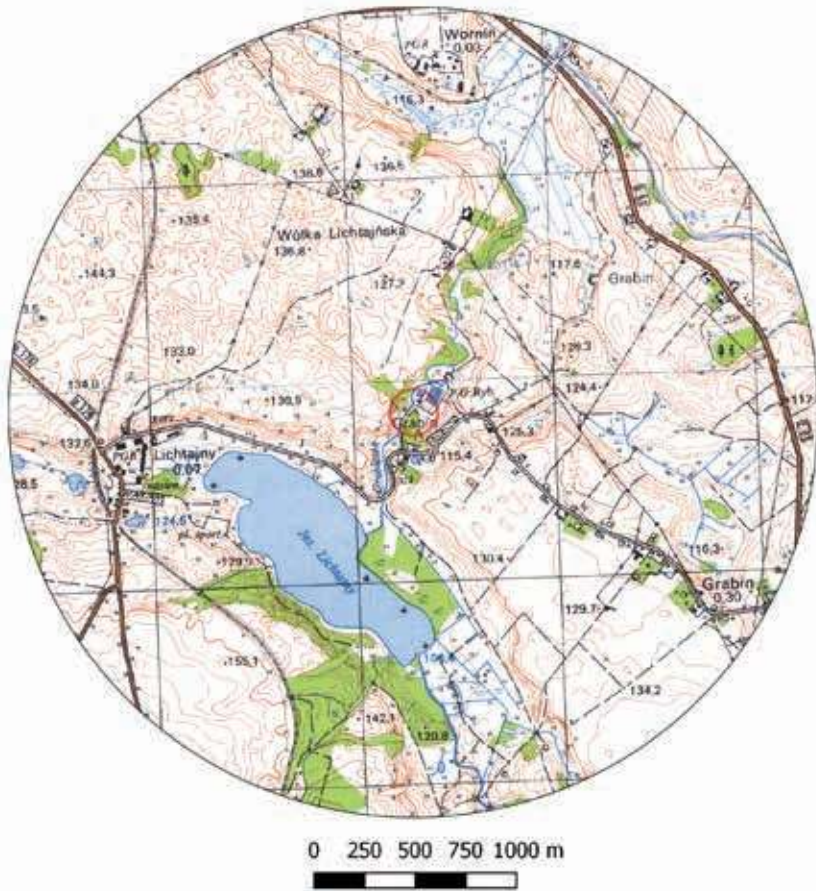
Współrzędne geograficzne:

N 53° 39' 20,75"

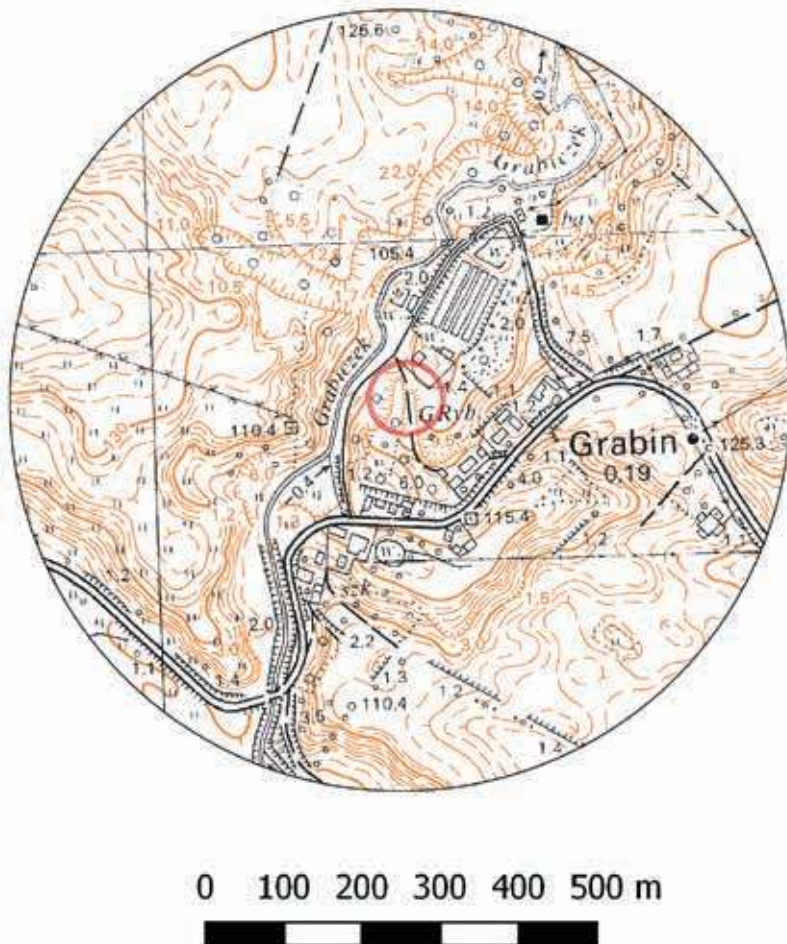
E 20° 1' 22,69"

Grabin, st. 1

Ryc. 1. Grodzisko w Grabinie, st. 1 na mapie w skali 1:25 000 (na podstawie materiałów CODGIK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 2. Grodzisko w Grabinie, st. 1 na mapie w skali 1:10 000 (na podstawie materiałów CODGIK, oprac. R. Solecki)

POŁOŻENIE GRODZISKA I JEGO FORMA

RAFAŁ SOLECKI

Stanowisko znajduje się na silnie wyeksponowanym cyplu gęsto porośniętym drzewami i krzewami, który od zachodu i północy opływa rzeczka Grabiczek (ryc. 1–2). Ma ona swój początek w Jeziorze Lichtajny znajdującym się około 500 m na południowy zachód, a na wysokości grodziska płynie ona w kierunku północnym. Grodzisko ma nazwę miejscową „Polski Szaniec”.

Gród zajmował wysoki cypel, położony po południowo-wschodniej stronie niewielkiej rzeczki Grabiczek. Jego pierwotny rozmiar to około 40 x 55 m, a po zniszczeniu zachodniej części przez odkrywkę, gdzie pozyskiwano piasek i żwir, jego szerokość spadła do około 20 m w najszerszym miejscu, w części południowej. W części północnej średnia szerokość szczytu cypla wynosi 5 m. Część wschodniego stoku grodziska zniszczyła współczesna droga gruntowa prowadząca na szczyt wyniesienia i wchodząca w linię fosi znajdującej się w południowej części grodziska. W fosie znajduje się współczesne śmietnisko. Obecnie zachowany jest jedynie niewielki fragment wału od strony wschodniej i południowej wraz z przyległym majdanem (ryc. 3). Przybliżona zachowana powierzchnia majdanu wynosi 2,6 ara, a przybliżona zachowana powierzchnia grodziska wraz z fragmentem fosi wynosi 6 arów. Najwyższy zanotowany punkt wału znajduje się w części południowej grodziska i osiąga 122,94 m n.p.m., poziom w części północnej wynosi około 120,1 m n.p.m., obecny poziom dna fosi wynosi 119,1 m n.p.m., a obszar na południe od fosi utrzymuje średni poziom około 121,1 m n.p.m. Różnica poziomów pomiędzy majdanem, a poziomem wody w potoku Grabiczka wynosi około 13,5 m (ryc. 4–5).

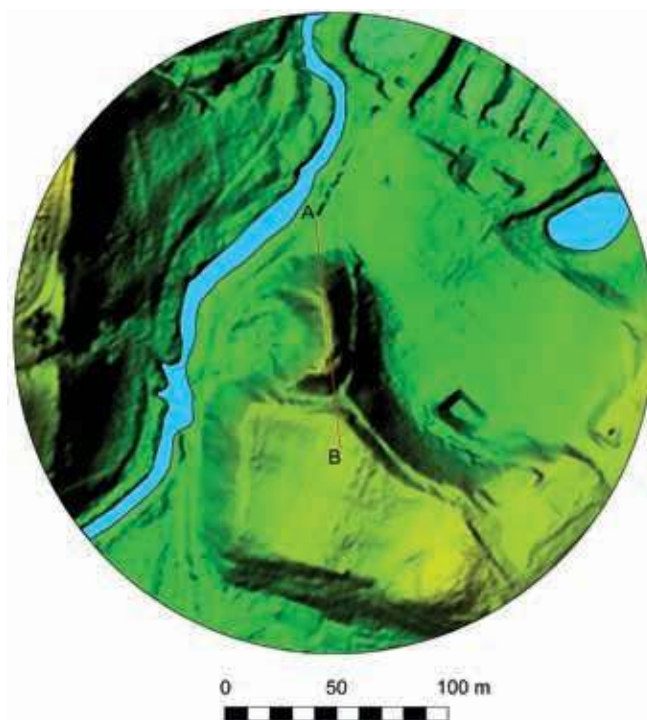
ŚRODOWISKO FIZYCZNO-GEOGRAFICZNE

JERZY NITYCHORUK I FABIAN WELC

Stanowisko znajduje się na silnie wyeksponowanym cyplu wysoczyzny, który od zachodu i północy opływa niewielki potok Grabiczek. Potok ma swój początek w Jeziorze Lichtajny znajdującym się około 500 m na południowy zachód, a na wysokości grodziska płynie on w kierunku północnym. Sam cypel tworzą gliny zwałowe i piaski o frakcji od drobno- do gruboziarnistej (ryc. 6). Najwyższy punkt na obiekcie wynosi 122,94 m n.p.m., a poziom doliny Grabiczka to poniżej 107 m n.p.m., co daje ponad 13 m deniwelacji. Wysoczyzną polodowcową w okolicach stanowiska budują gliny zwałowe, na których rozwinęły się gleby płowe. Głębokie rozcięcie erozyjne związane z doliną rzeki Grabiczek wypełniają piaski występujące na nazbyt

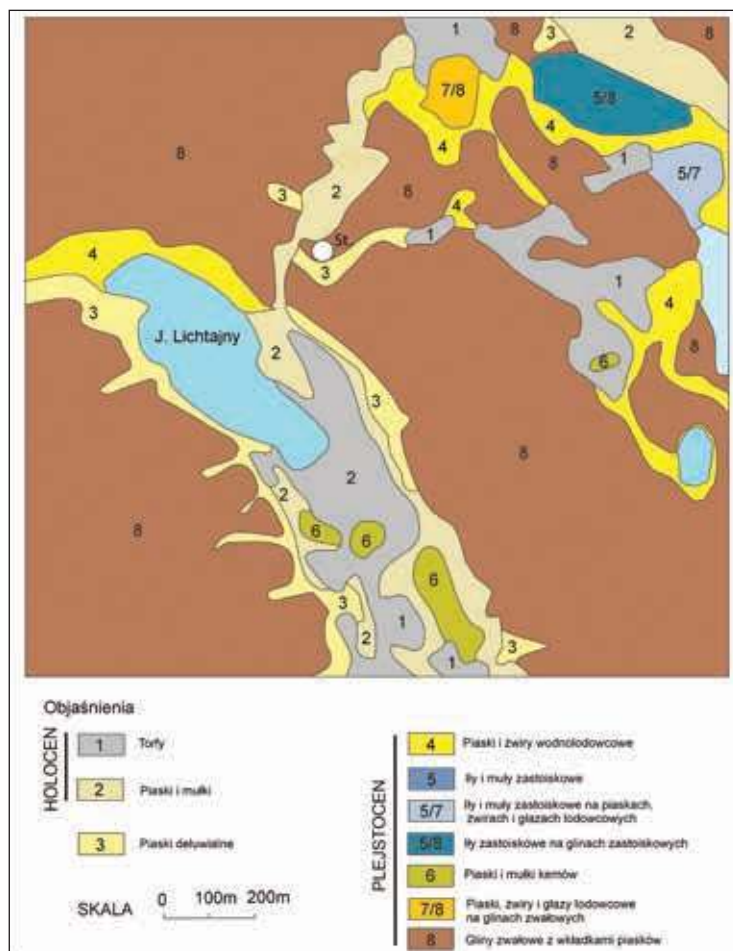
Ryc. 3. Grabin, st. 1. Widok z najdalej na północ wysuniętej części grodziska w kierunku południowym. W centralnej części widoczny wąski fragment zachowanego majdanu, po lewej stronie stok wysoczyzny, po stronie prawej stare wyrobisko (fot. R. Solecki)

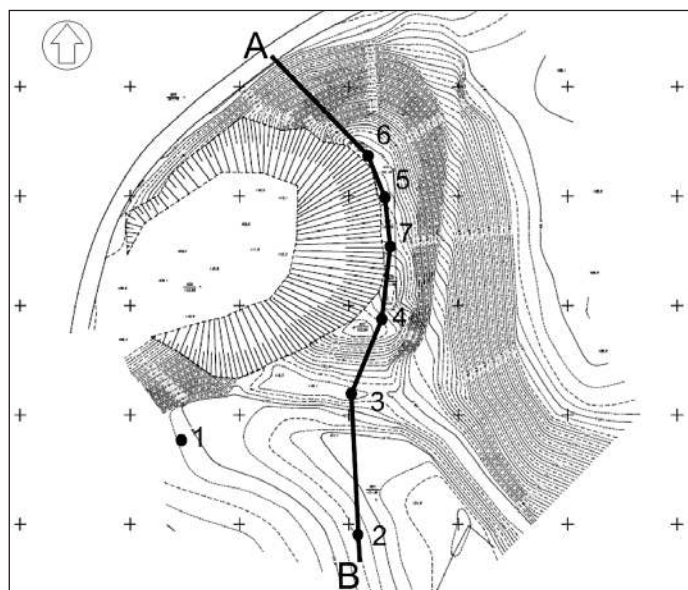
Ryc. 4. Grodzisko w Grabinie, st. 1 na zobrazowaniu ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 5. Przekrój grodziska w Grabinie, st. 1 po linii N-S uzyskany z danych ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 6. Mapa geologiczna okolic grodziska w Grabinie, st. 1 (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 7. Plan warstwicowy grodziska w Grabinie, st. 1 (wyk. J. Błaszczuk) z zaznaczonymi miejscami wierceń geologicznych (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

małej przestrzeni, aby mógł ten teren być uprawiany. Na południu, w okolicach jeziora Lichtajny, na torfach występują gleby bagienne.

W grodzisku wykonano siedem wierceń (ryc. 7), a w położonej na SSE od niego części wysoczyzny dodatkowo cztery wiercenia, które potwierdziły istnienie tam współczesnej nekropolii. Usytuowanie przekroju geologicznego A-B, ze względu na zachowanie tylko fragmentaryczne stanowiska musiało przebiegać wzdłuż linii o orientacji N-S (ryc. 8). W strefie przy powierzchniowej w części S przekroju stwierdzono glinę zwalową w wierceniach G - 1, G - 2, G - 3, która była na tyle słabo rozdzielona, że obecności fosy (wiercenie G - 2) i wału (wiercenie G - 4) można jedynie domniemywać. Inaczej ma się sytuacja w obrębie resztkowo zachowanego majdanu, gdzie nawiercona warstwa kulturowa ma do 1 m miąższości i zawiera fragmenty węgla drzewnych i żłobkowanej ceramiki (wiercenie G - 5).

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

RAFAŁ SOLECKI

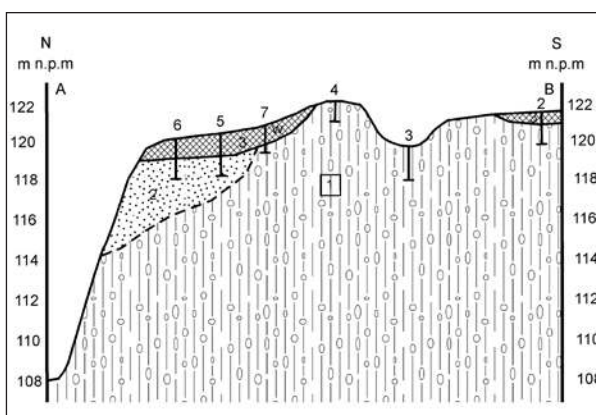
Przebieg badań terenowych

Grodzisko znajduje się w pobliżu wsi Grabinek (administracyjnie funkcjonującej jako część wsi Grabin), która po raz pierwszy pojawia się w źródłach w roku 1325, a następnie jeszcze kilkakrotnie w wieku XV i XVI¹. Grodzisko było znane od 1870 roku, kiedy to rozpoznał je Max Pollux Toeppen². Wymienia je także Hans Crome, jako *Al. Gröben - Polonische Schanze*³. Następnie, po II wojnie światowej, w 1949 roku, było ono wizytowane przez

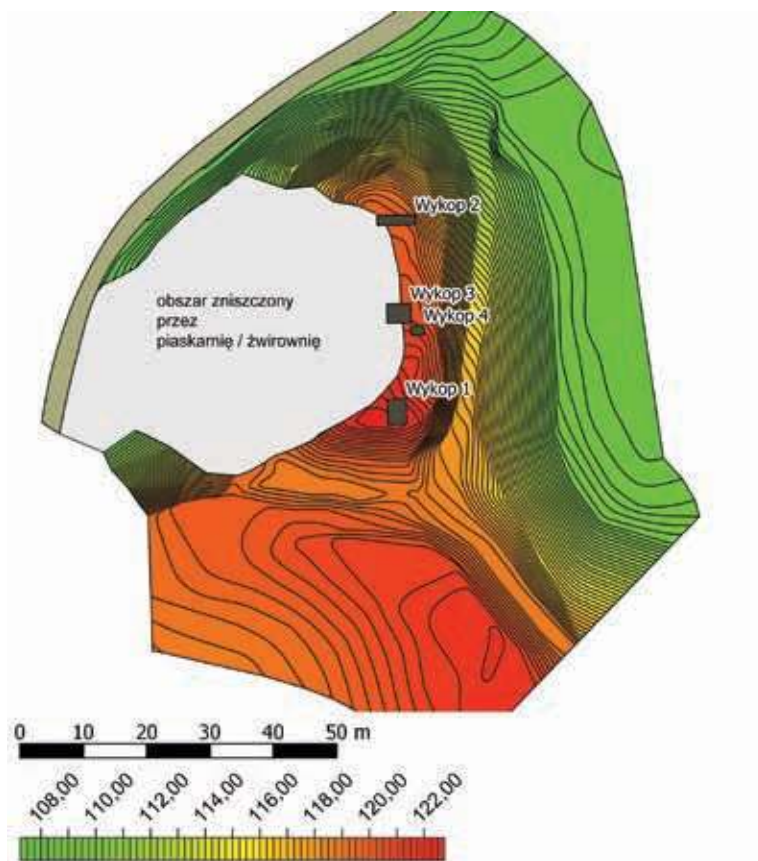
¹ Lietz 1976: 165, 180.

² Informacja z karty stanowiska z archiwum Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Olsztynie.

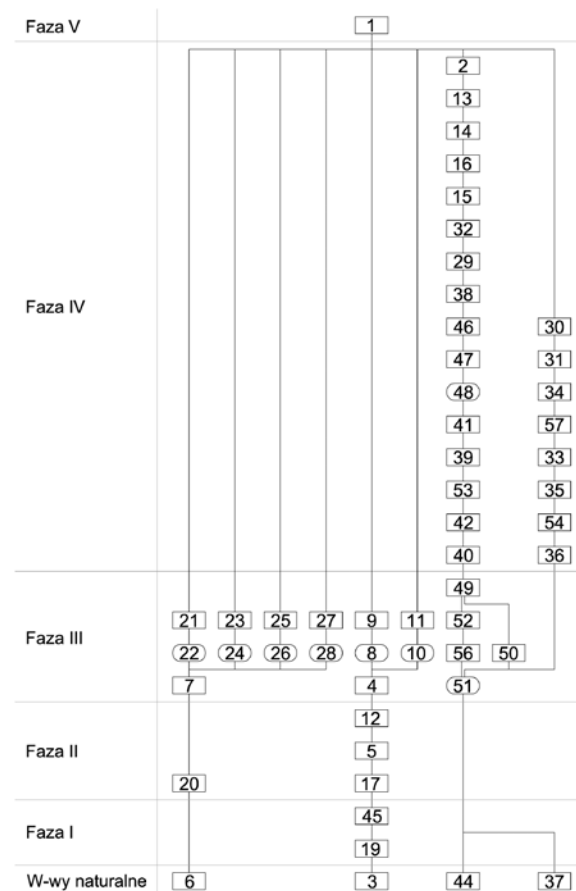
³ Crome 1937: 121.

Ryc. 8. Przekrój geologiczny przez grodzisko w Grabinie, st. 1 po linii N-S: 1 - glina zwalowa, 2 - piasek drobnoziarnisty, 3 - warstwy antropogeniczne (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 9. Plan warstwowy grodziska w Grabinie, st. 1 z zaznaczonymi wykopami badawczymi z 2015 r. (na podstawie pomiarów J. Błaszczyka, oprac. R. Solecki)

Ryc. 10. Grabin, st. 1. Diagram relacji stratygraficznych (oprac. R. Solecki)

Tabela 1. Grabin, st. 1. Badania w roku 2015. Katalog warstw i obiektów oraz ich zależności stratygraficznych (oprac. R. Solecki)

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Polożenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
1	-	1, 2, 3, 4	Całe stanowisko		Lekko piaszczysta ziemia z domieszką żwiru i kamieni o śr. do 10 cm; miąższość do 30 cm; humus leśny	10YR 3/1	-	7
2	-	3	Część E majdanu	X=13-15; Y=26-29	Lekko ziemisty piasek; miąższość do 35 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 3/2	1	13
3	-	2	Część NE majdanu	X=10-16; Y=41,50-43	Piasek z pojedynczymi drobnymi i średnimi kamyczkami; calec	7,5YR 6/6	12, 19	-
4	-	2	Część NE majdanu	X=11,10-15,60; Y=41,50-43	Lekko piaszczysta ziemia z pojedynczymi kamieniami o śr. ok. 10 cm; miąższość do 20 cm; poziom użytkowy	7,5YR 3/3	1, 8, 10	5, 12
5	-	2	Część NE majdanu	X=13,60-16; Y=41,50-43	Lekko piaszczysta ziemia z pojedynczymi kamieniami o śr. ok. 10 cm; miąższość do 50 cm; niwelacja formująca majdan grodziska	7,5YR 3/4	4, 12	17
6	-	1	Część SE majdanu	X=11-14; Y=10-14	Średnio zbity piasek z domieszką żwiru i pojedynczymi kamieniami o śr. ok. 8 cm; calec	2,5Y 6/3	1, 7, 20	-
7	-	1	Część SE majdanu	X=11-14; Y=11-14	Lekko piaszczysta ziemia z domieszką kamieni średnicy 3-15 cm i z pojedynczymi drobinami węgla drzewnych; miąższość do 25 cm; poziom użytkowy	7,5YR 4/3	1, 28	6, 20
8	8	2	Część NE majdanu	X=13,50-14,10; Y=41,50-41,70	Dół postłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 40 cm, gł. ok. 25 cm		1	9
9	8	2	Część NE majdanu	X=13,50-14,10; Y=41,50-41,70	Piaszczysta, luźna ziemia; wypełnik dołu postłupowego 8	10YR 3/2	8	4
10	10	2	Część NE majdanu	X=13,30-13,90; Y=42,80-43	Dół postłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 40 cm, gł. ok. 30 cm		1	11

Tabela 1. Ciąg dalszy

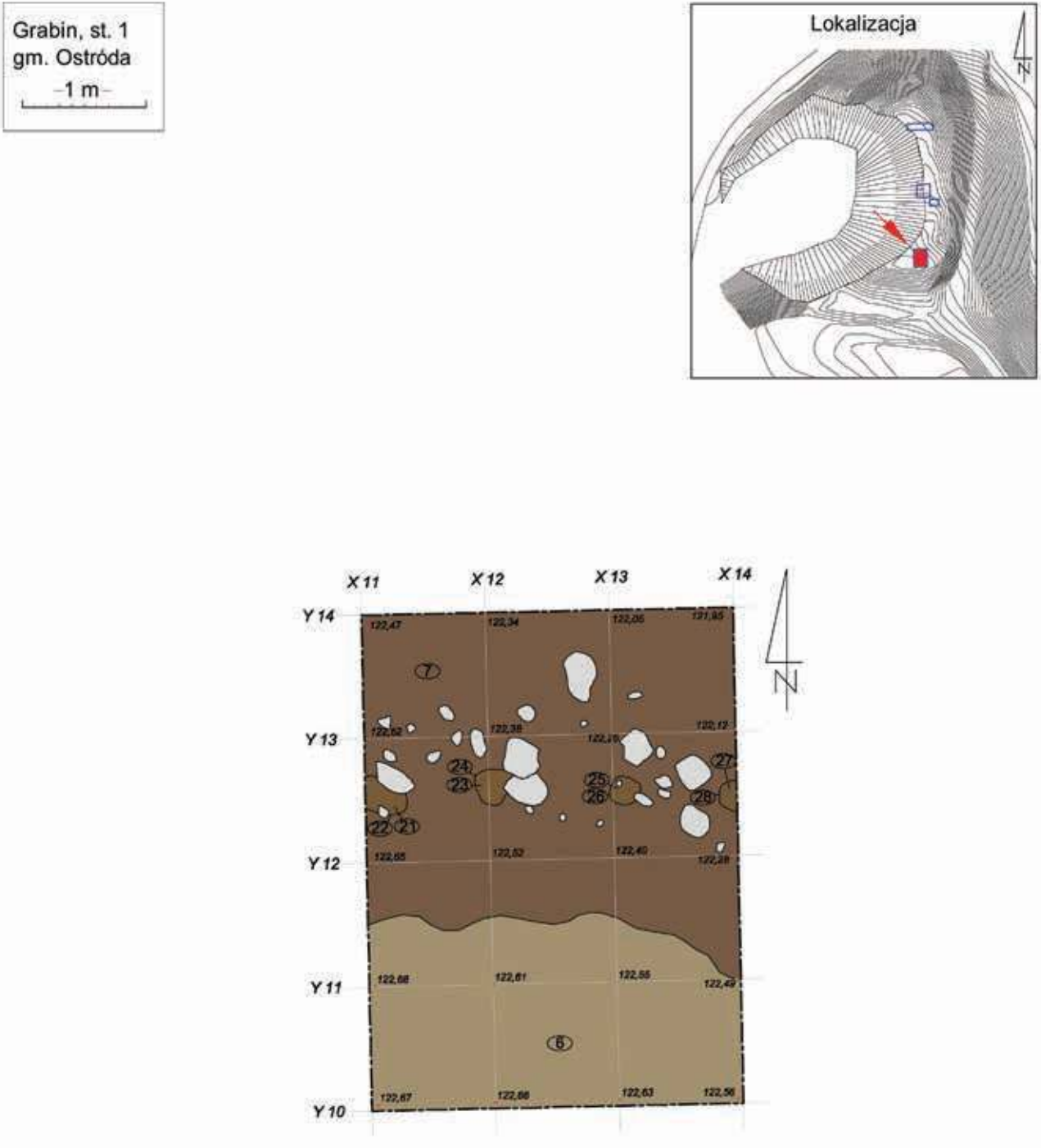
Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
11	10	2	Część NE majdanu	X=13,30-13,90; Y=42,80-43	Piaszczysta, luźna ziemia; wypełnisko dołu posłupowego 10	10YR 3/2	10	4
12	-	2	Część NE majdanu	X=10-14,50; Y=41,50-43	Piaszczysta ziemia z dużą domieszką żwiru; miąższość do 20 cm; niwelacja formująca majdan grodziska	10YR 3/4	1, 4	3, 5, 17, 19
13	-	3	Część E majdanu	X=13,20-15; Y=26-29	Piaszczysta ziemia z drobinami polepy; miąższość do 40 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 3/3	2	14, 15, 16
14	-	3	Część E majdanu	X=14-15; Y=26-27,50	Lekko ziemisty piasek z łatami sypkiego piasku, drobinami polepy i spalenizny; miąższość do 10 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 3/4	13	16
15	-	3	Część E majdanu	X=12,90-15; Y=26-28,50	Duży pokład dobrze wypalonej polepy; miąższość do 40 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	5YR 7/8	13, 16, 18	32
16	-	3	Część E majdanu	X=12,70-15; Y=26-29	Zbity, ziemisty piasek z pojedynczymi grudami polepy; miąższość do 40 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 4/2	13, 14	15, 29, 32
17	-	2	Część NE majdanu	X=10,70-16; Y=41,50-43	Zwarty, ziemisty piasek; miąższość do 45 cm; niwelacja formująca majdan grodziska	7,5YR 4/3	5, 12	19, 45
19	-	2	Część NE majdanu	X=10,40-16; Y=41,50-43	Sypki, lekko ziemisty piasek; miąższość do 25 cm; poziom użytkowy	10YR 6/4	12, 17, 45	3
20	-	1	Część SE majdanu	X=11-14; Y=11,70-14	Ziemisty piasek z domieszką drobnego żwiru; miąższość do 20 cm; niwelacja formująca majdan grodziska	7,5YR 5/4	7	6
21	22	1	Część SE majdanu	X=11-11,40; Y=12,30-12,80	Lekko piaszczysta ziemia; wypełnisko dołu posłupowego 22	10YR 4/4	1	22
22	22	1	Część SE majdanu	X=11-11,40; Y=12,30-12,80	Dół posłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 30 cm, gł. ok. 20 cm		21	7
23	24	1	Część SE majdanu	X=11,80-12,30; Y=12,40-12,80	Lekko piaszczysta ziemia; wypełnisko dołu posłupowego 24	10YR 4/4	1	24
24	24	1	Część SE majdanu	X=11,80-12,30; Y=12,40-12,80	Dół posłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 35 cm, gł. ok. 20 cm		23	7
25	26	1	Część SE majdanu	X=12,90-13,20; Y=12,40-12,70	Lekko piaszczysta ziemia; wypełnisko dołu posłupowego 26	10YR 4/4	1	26
26	26	1	Część SE majdanu	X=12,90-13,20; Y=12,40-12,70	Dół posłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 25 cm, gł. ok. 20 cm		25	7
27	28	1	Część SE majdanu	X=13,80-14; Y=12,30-12,70	Lekko piaszczysta ziemia; wypełnisko dołu posłupowego 28	10YR 4/4	1	28
28	28	1	Część SE majdanu	X=13,80-14; Y=12,30-12,70	Dół posłupowy, owalny w planie, U-kształtny w przekroju; śr. ok. 35 cm, gł. ok. 25 cm		27	7
29	-	3	Część E majdanu	X=12,70-15; Y=27,20-29	Ziemisty piasek; miąższość do 35 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 4/2	16, 18, 32	38, 41, 47
30	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Piaszczysta ziemia; miąższość do 15 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 4/3	1	31
31	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Ziemisty piasek; miąższość do 20 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 3/2	31	34
32	-	3	Część E majdanu	X=12,30-15; Y=26-29	Ziemisty piasek z drobinami polepy i spalenizny; miąższość do 60 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 2/1	15, 16, 18	29, 38, 46
33	-	4	Część E majdanu	X=15-15,50; Y=25-25,40	Polepa; miąższość do 20 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	5YR 7/8	34	35
34	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Ziemia z soczewkami sypkiego piasku; miąższość do 25 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 3/3	31	33, 35, 36, 37
35	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24,40-25,50	Lekko piaszczysta ziemia z drobinami polepy i spalenizny; miąższość do 35 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	7,5YR 5/1	33, 34	36
36	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Lekko przemieszany piasek i ziemia z domieszką drobin polepy; miąższość do 15 cm; naturalny zasyp piwniczki z wkopu 51	10YR 4/4	35	37, 51
37	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Zwarty piasek z drobnym żwirem; calec	2,5Y 5/4	36	51

Tabela 1. Ciąg dalszy

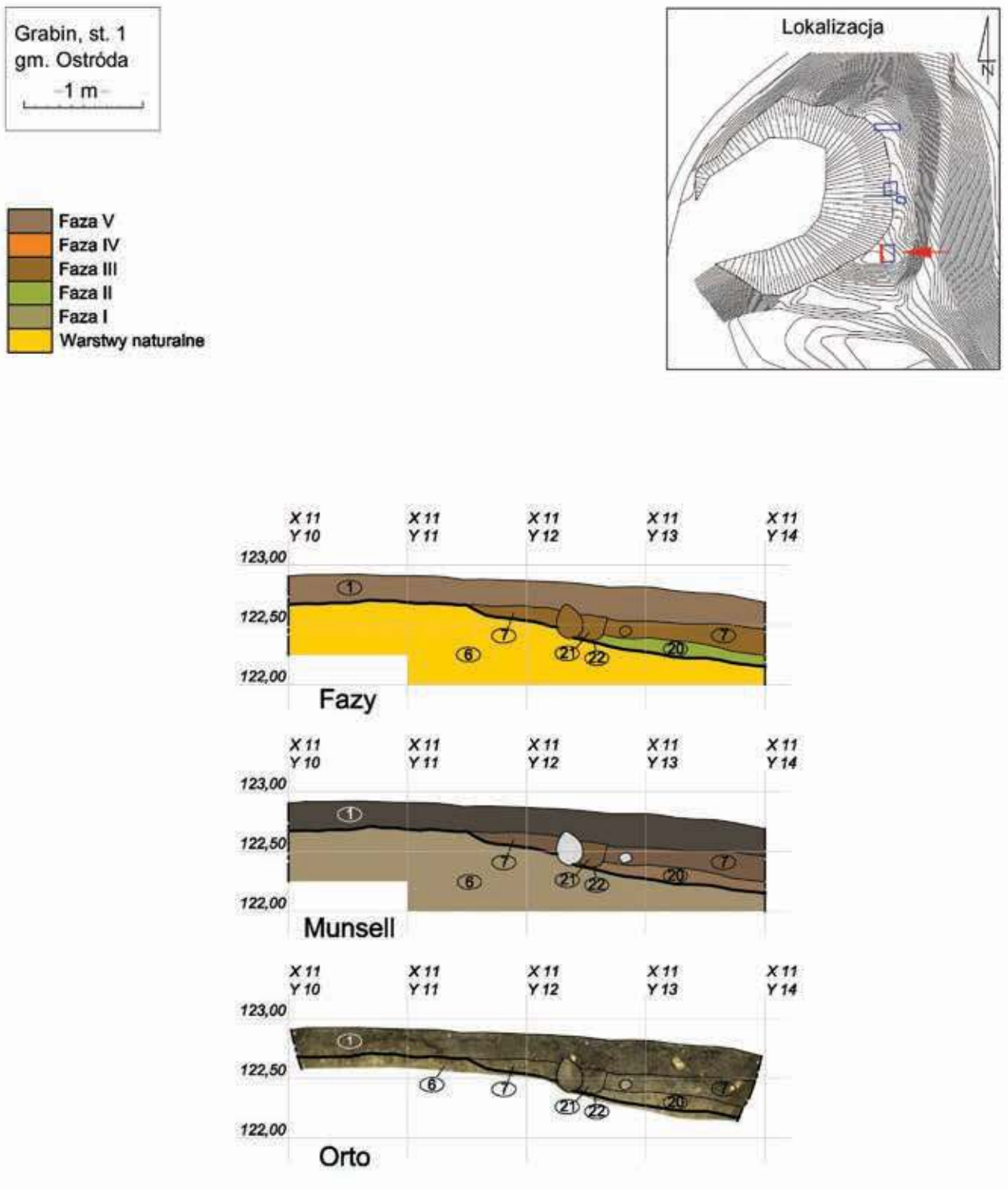
Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
38	-	3	Część E majdanu	X=12,30-15; Y=26-29	Przemieszany piasek i ziemia z domieszką grud polepy i kawałkami węgla drzewnych; miąższość do 25 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 5/2	29, 32, 46	41
39	-	3	Część E majdanu	X=12,70-15; Y=26-29	Lekko ziemisty piasek z drobinami polepy i spalenizny; miąższość do 15 cm; naturalny zasyp piwniczki z wkopu 51	10YR 5/4	41	42, 43, 49, 52, 53
40	-	3	Część E majdanu	X=13,20-15; Y=26-29	Sypki piasek z dużą ilością węgla drzewnych, spalenizny i grudami polepy; miąższość do 20 cm; pozostałość pożaru piwniczki z wkopu 51	10R 4/3	39, 42, 53	49, 50
41	-	3	Część E majdanu	X=11,70-15; Y=26-29	Sypki, lekko ziemisty piasek z pojedynczymi grudami polepy i pojedynczymi kamieniami; miąższość do 80 cm; naturalny zasyp piwniczki z wkopu 51	7,5YR 6/6	29, 38, 48	39, 51, 52, 53
42	-	3	Część E majdanu	X=13,60-15; Y=26-29	Sypki, lekko ziemisty piasek; miąższość do 10 cm; naturalny zasyp piwniczki z wkopu 51	10YR 7/4	39, 53	40, 43, 49
44	-	3	Część E majdanu	X=11,30-15; Y=26-29	Sypki piasek; calec	10YR 7/2	51	-
45	-	2	Część NE majdanu	X=11,40-15,70; Y=41,40-43	Bruk kamienny układający się na osi NS; kamienie o śr. 5-40 cm		17	19
46	-	3	Część E majdanu	X=12-15; Y=26-28,50	Pryzma kamieni; kamienie o śr. ok. 4-30 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51		29, 32	38
47	48	3	Część E majdanu	X=14,50-15; Y=27,30-27,90	Przemieszany piasek i ziemia z grudami polepy i drobinami spalenizny; wypełnisko obiektu 48	10YR 5/3	29, 46	48
48	48	3	Część E majdanu	X=14,50-15; Y=27,30-27,90	Obiekt, nieregularnie owalny w planie, nieregularny w przekroju; śr. ok. 50 cm, gł. do 40 cm; prawdopodobnie negatyw po usuniętym słupie		47	41
49	51	3	Część E majdanu	X=12,90-15; Y=26-29	Naprzemiangle soczewki piasku i ziemi z domieszką pojedynczych kamyczków; miąższość do 20 cm; relikty poziomu użytkowego piwniczki z wkopu 51	10YR 6/3	39, 40, 42, 43, 50, 53	51, 52
50	51	3	Część E majdanu	X=13,50-15; Y=26-29	Niewielkie rowki szer. do 45 cm i gł. do 25 cm widoczne na stropie warstwy 49; być może relikty drewnianej podłogi w obrębie piwniczki z wkopu 51		40, 43	49
51	51	3, 4	Część E majdanu	X=12-17; Y=24-29	Zbadany fragmentarycznie wkop budowlany pod piwniczkę; wymiary ok. 300 x 500 cm, gł. do 170 cm		49, 52	44
52	51	3	Część E majdanu	X=12,50-13,10; Y=26-29	Próchniczy piasek; miąższość do 50 cm; relikty drewnianej ściany W piwniczki z wkopu 51 znajdujący się in situ	10YR 5/3	49, 53, 41	51
53	-	3	Część E majdanu	X=13-14,20; Y=26-29	Lekko próchniczy piasek; miąższość do 20 cm; relikty przewróconej, drewnianej ściany W piwniczki z wkopu 51	10YR 5/2	39, 41	40, 42, 43, 49, 51, 52
54	-	4	Część E majdanu	X=15-17; Y=24-25,50	Pryzma kamieni; kamienie o śr. ok. 5-20 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51		35	36
56	51	3	Część E majdanu	X=12-12,60; Y=26,80-27,60	Negatyw słupa umieszczonego w połowie długości ściany W 52 piwniczki z wkopu 51		52	51
57	-	4	Część E majdanu	X=15-16,70; Y=24-25,50	Lekko przemieszany piasek i ziemia; miąższość do 20 cm; intencjonalne zasypisko piwnicy z wkopu 51	10YR 5/4	34	33, 35

Tabela 2. Zestawienie dołów postłupowych z Fazy III (oprac. R. Solecki)

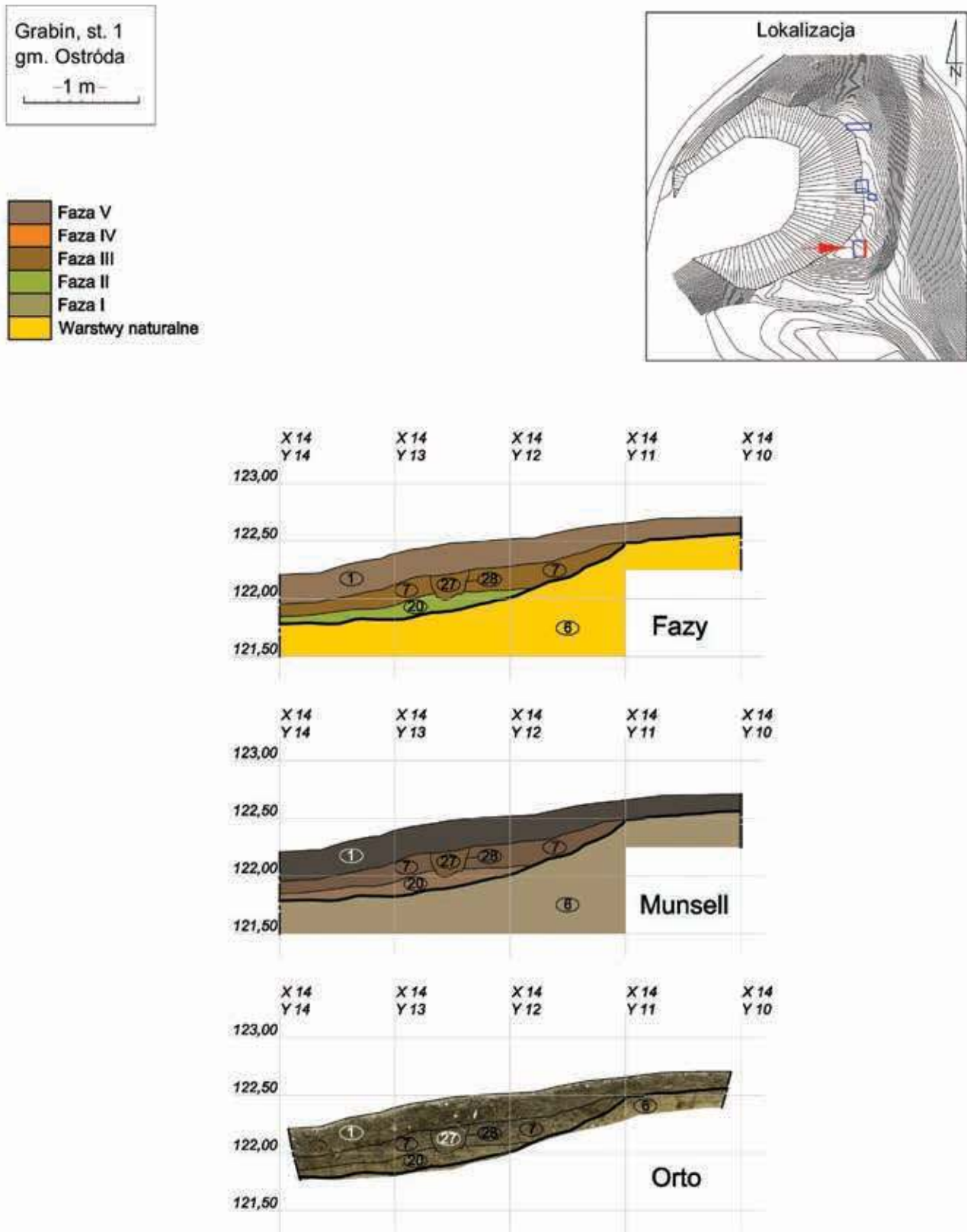
Numer cięcia dołu postłupowego	Numer wypełniska	Kształt w planie	Kształt w przekroju	Średnica	Głębokość
8	9	owalny	U-kształtny	40 cm	25 cm
10	11	owalny	U-kształtny	40 cm	30 cm
22	21	owalny	U-kształtny	30 cm	20 cm
24	23	owalny	U-kształtny	35 cm	20 cm
26	25	owalny	U-kształtny	25 cm	20 cm
28	27	owalny	U-kształtny	35 cm	20 cm

Ryc. 11a. Grabin, st. 1. Plan wykopu 1 na poziomie bruku z Fazy I (oprac. R. Solecki)

Ryc. 11b. Grabin, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia ściany zachodniej wykopu 1 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 11c. Grabin, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia ściany wschodniej wykopu 1 (oprac. R. Solecki)

Jerzego Antoniewicza. Na jego wniosek stanowisko to zostało wpisane do rejestru zabytków archeologicznych. Wizja lokalna pozwoliła także na ustalenie chronologii stanowiska na około XIII–XIV wiek⁴, zaś znaleziony materiał zabytkowy trafił do zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Stanowisko było wizytowane w 1969 roku przez Mieczysława Haftkę, który natrafił na kilka fragmentów ceramiki – typ „siwy” ze śladami obtaczania⁵.

Badania przeprowadzone w roku 2015 w ramach realizacji projektu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* były pierwszymi badaniami wykopaliskowymi tego grodziska. W trakcie badań otworzono cztery wykopy o łącznej powierzchni 35,25 m² (ryc. 9). Wykop 1 (pow. 12 m²) wytyczono w najwyższej, południowej części majdanu, w sąsiedztwie fosy, a wykop 2 (pow. 9 m²) w najniższej części majdanu, ponad doliną Grabiczka. Wykop 3 (pow. 11,25 m²) objął obszar, gdzie na powierzchni zaobserwowano duże skupisko fragmentów ceramiki. W toku badań okazało się, że w miejscu tym znajdują się relikt piwniczki. Wykop 4 (pow. 3 m²) miał dostarczyć informacji na temat ściany południowej piwniczki odkrytej w wykopie 3.

Stratygrafia stanowiska

W trakcie badań archeologicznych wydzielono łącznie 57 jednostek stratygraficznych, które podzielono na cztery główne fazy związane z użytkowaniem tego obszaru (tab. 1 i ryc. 10–15).

Warstwy naturalne

W trakcie badań, jako warstwy naturalne zadokumentowano jednostki 3 (W2), 6 (W1), 37 (W4) i 44 (W3). W części północnej były to sypkie piaski, drobno- i średnioziarniste z pojedynczymi drobinami żwiru i małymi kamykami. W części zachodniej W2 warstwa 3 (W2) wystąpiła bardzo płytko, tuż poniżej warstwy humusu. Na wysokości W3 warstwę 44 (W3) zanotowano głęboko, co najmniej 1,5 m poniżej współczesnego poziomu gruntu. Ponad nim zalegał zwarty piasek drobno- i średnioziarnisty z lekką frakcją ilastą i dużą domieszką żwiru 37 (W4). Tego typu frakcja tworzy trzon zachowanego wypiętrzenia

w południowej części majdanu, gdzie otrzymała ona oznaczenie 6 (W1).

Faza I

Najstarszy horyzont osadniczy nie ma pewnej chronologii, gdyż dwie należące do niego jednostki stratygraficzne zbadano jedynie fragmentarycznie i są one zakłócone przez młodsze niwelacje. Niemniej na podstawie znajdujących na stanowisku fragmentów ceramiki można go wiązać z osadnictwem bezpośrednio poprzedzającym zajęcie tego obszaru przez krzyżaków, a więc datowanym na pierwszą połowę XIII w. Nawarstwienia tej fazy zidentyfikowano w części północnej, na stoku grodziska, który opada w kierunku doliny Grabiczki. Był to sypki, lekko ziemisty piasek 19 (W2) będący zapewne pierwotnym poziomem użytkowym z tego okresu; ponad nim odsłonięto dość gęsty bruk 45 (W2) z kamieni dochodzących do 40 cm średnicy. Bruk miał formę nieregularnego pasa, układającego się względnie prostopadle do kierunku upadu zbocza.

Faza II

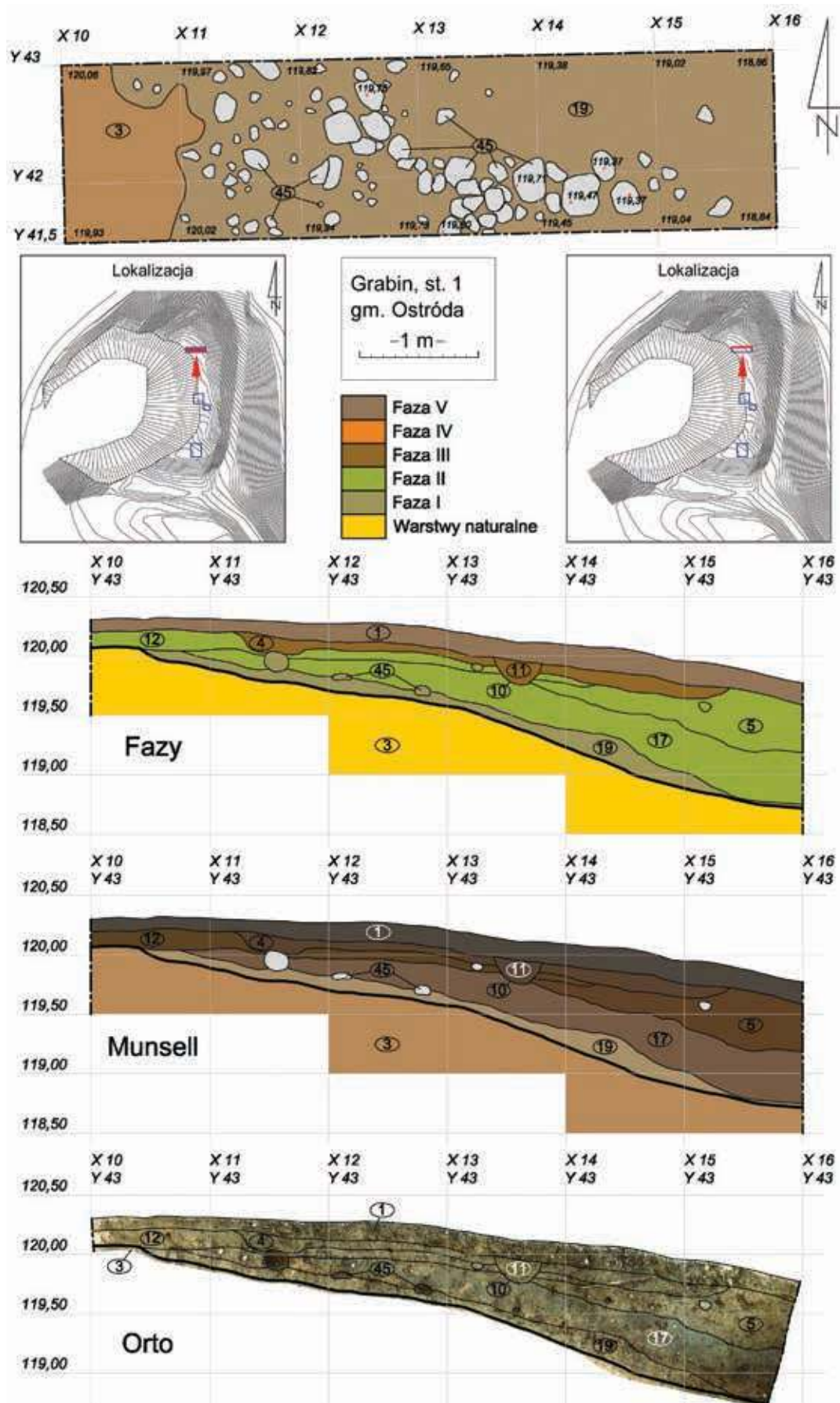
Druga faza dziejów grodziska to okres przygotowywania cypla na potrzeby wzniesienia w tym miejscu grodu. Jednostki stratygraficzne należące do tej fazy mają najczęściej charakter niwelacji. Prace te zainicjowane zostały najpewniej około połowy XIV w., na co wskazuje materiał zabytkowy. W W1 horyzont ten reprezentuje ziemisty piasek z domieszką drobnego żwiru 20, a w W2 sekwencja trzech jednostek – w kolejności stratygraficznej: zwartego, ziemistego piasku 17, lekko piaszczystej ziemi 5 z pojedynczymi kamieniami średnicy ok. 10 cm oraz piaszczystej ziemi z dużą domieszką żwiru 12.

Faza III

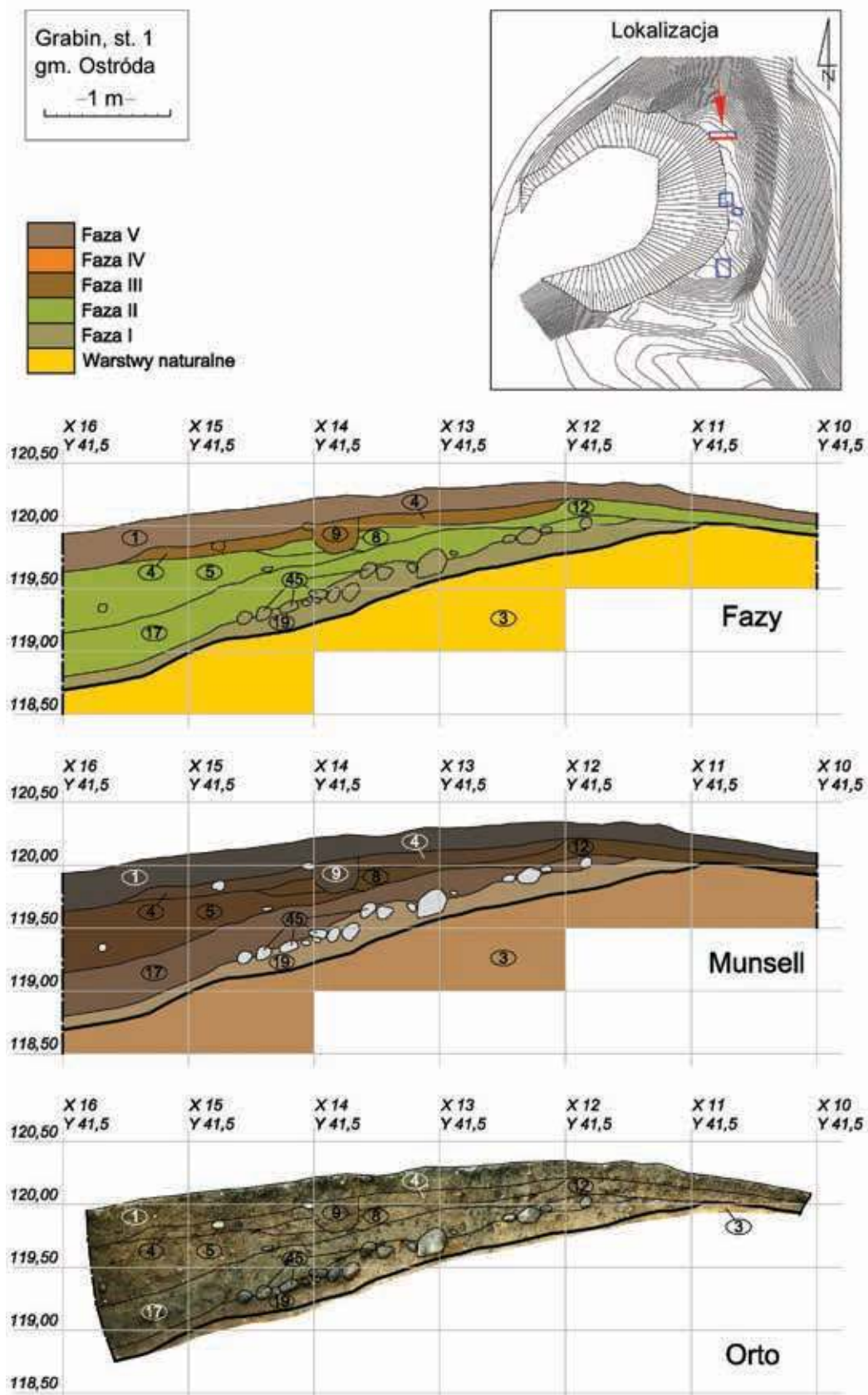
Faza ta to bezpośrednia kontynuacja Fazy II, gdyż związana jest ze wznoszeniem drewnianych umocnień i budynków w obrębie uformowanego wcześniej *plateau*. Poziom użytkowy tej fazy wyznacza lekko piaszczysta ziemia 4 z pojedynczymi kamieniami średnicy ok. 10 cm (W2) i lekko piaszczysta ziemia z domieszką kamieni średnicy 3–15 cm i z pojedynczymi drobinami węgla drzewnych 7 (W1). Naturalny strop tych warstw nie zachował się – został naruszony przez młodsze niwelacje. Najwyższy punkt warstwy 4 (W2) osiąga poziom około 120,20 m n.p.m., a warstwy 7 (W1) – około 122,65 m n.p.m. Na stropie tych warstw zarejestrowano sześć dołów postępujących (tab. 2). Doły postępowe 22, 24, 26 i 28, odkryto w W1, w południowej części majdanu. Ułożone są na jednej linii, równoległej do osi wschód–zachód i do linii fosy. Odległość pomiędzy środkami kolejnych

⁴ Antoniewicz 1950: 69; informacje ta znajdują się także w liście J. Antoniewicza do Konserwatora Zabytków przy Urzędzie Wojewódzkim Olsztyńskim, w którym informuje on o odkryciu stanowiska, jego stanie i wnioskuje o ochronę. List w Archiwum Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Olsztynie.

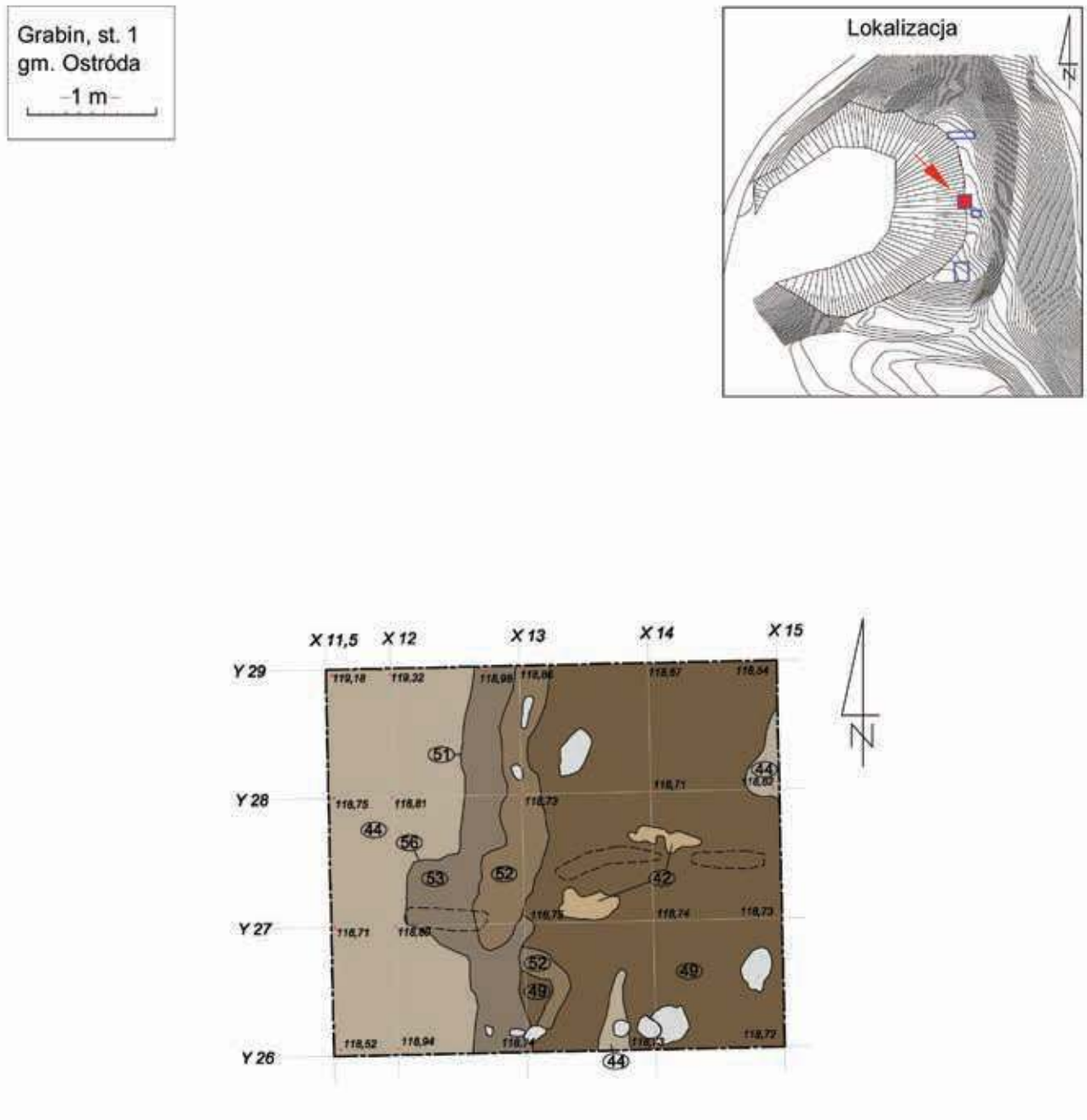
⁵ Informacja z notatki sporządzonej po wizytacji. Notatka w Archiwum Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Olsztynie.

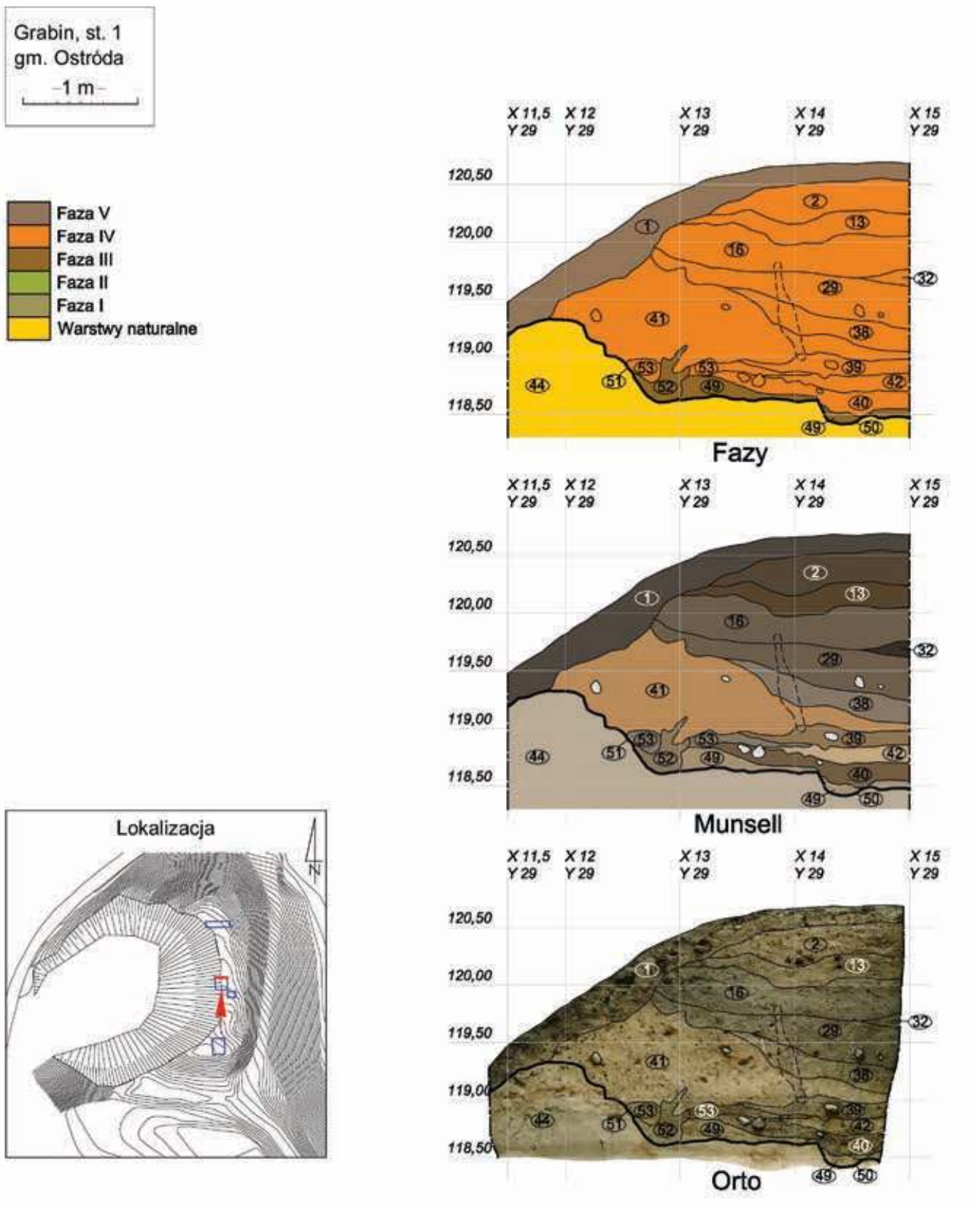
Ryc. 12. Grabín, st. 1. Plan wykopu 2 na poziomie bruku z Fazy I oraz ściana północna wykopu 2 (oprac. R. Solecki)

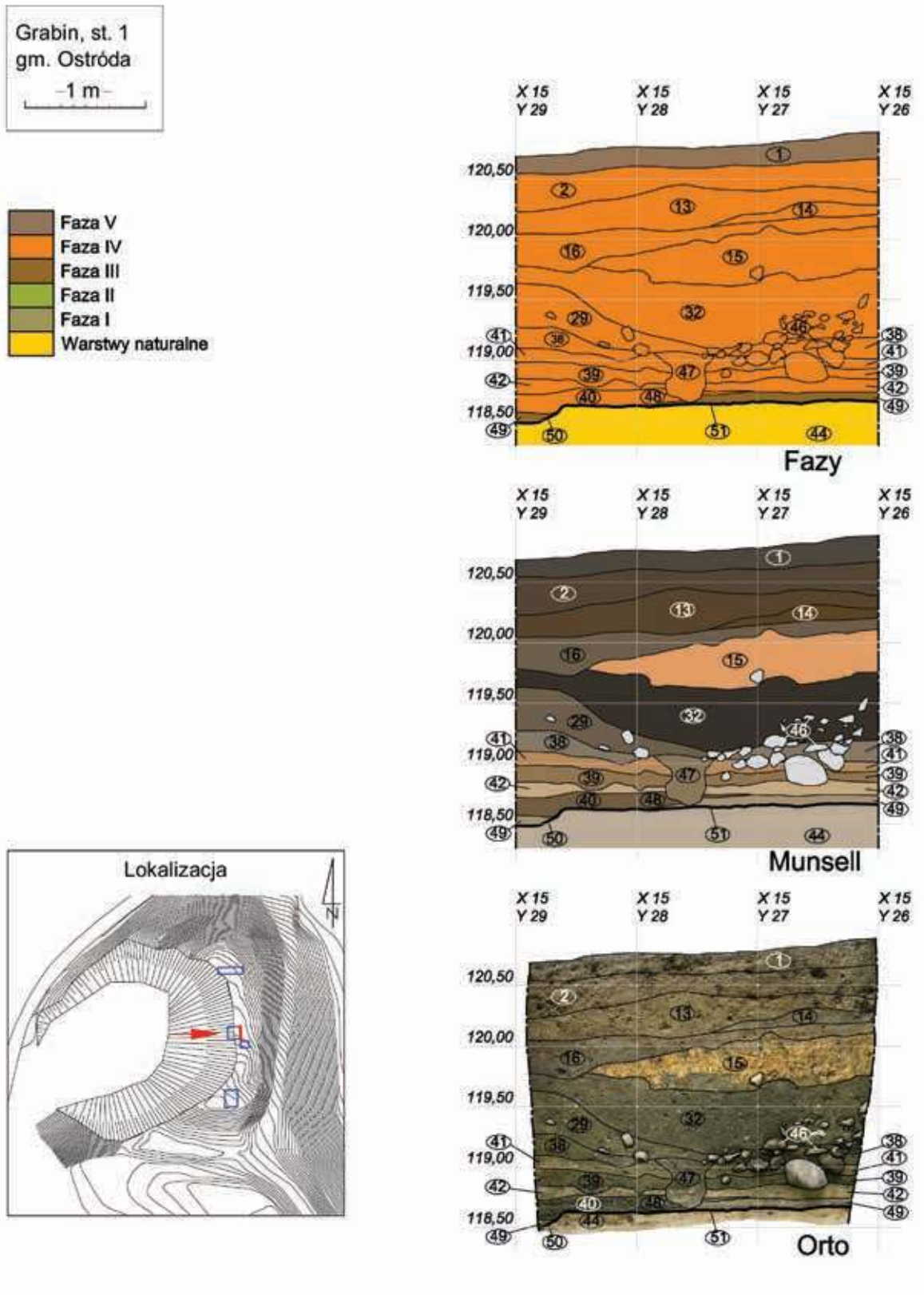
Ryc. 13. Grabin, st. 1. Ściana południowa wykopu 2 (oprac. R. Solecki)

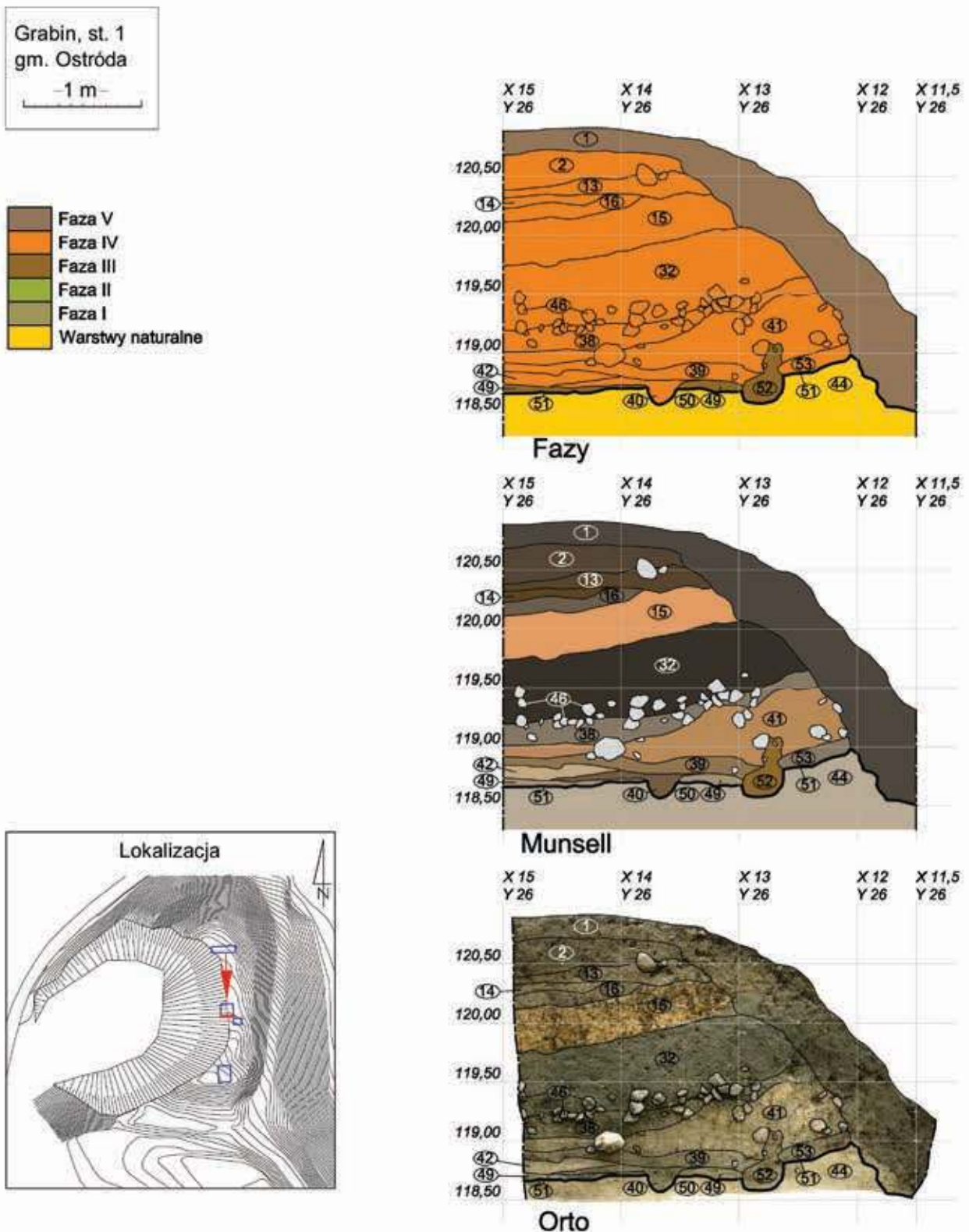
Ryc. 14a. Grabin, st. 1. Plan wykopu 3 na poziomie reliktów piwniczki z Fazy III (oprac. R. Solecki)

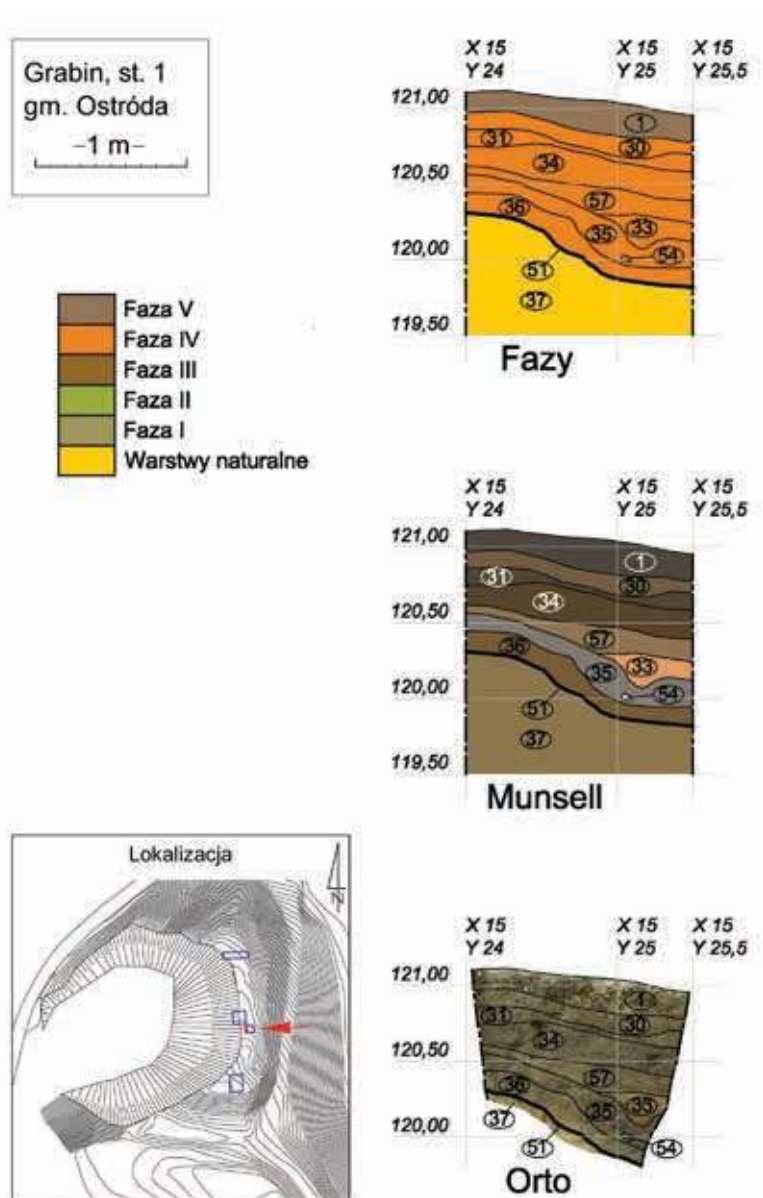
Ryc. 14b. Grabin, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia widoczne w ścianie północnej wykopu 3 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 14c. Grabin, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia widoczne w ścianie wschodniej wykopu 3 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 14d. Grabin, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia widoczne w ścianie południowej wykopu 3 (oprac. R. Solecki)

Ryc. 15. Grabín, st. 1. Przekrój przez nawarstwienia widoczne w ścianie zachodniej wykopu 4 (oprac. R. Solecki)

dołów wynosi około 90–100 cm. Doły postłupowe 8 i 10, odkryte w W2 i leżą na osi zbliżonej do północ-południe. Odległość pomiędzy ich środkami wynosi około 140 cm. Położenie dołów przy krawędzi majdanu sugeruje, że są one pozostałością drewnianej palisady. Przemawia za tym także fakt, że w W1 na linii tych dołów natrafiono na dwa groty bełtów. Same pionowe słupy, rozmieszczone co najmniej 90 cm od siebie, nie mogły być pełną formą tej palisady. Była ona zapewne wzmocniana poziomymi elementami – deskami – które nie pozostawiły po sobie bezpośredniego śladu. Za pośredni ślad można przyjąć występowanie w pobliżu tych obiektów gwoździ, które mogły służyć do mocowania desek. W W1 natrafiono co prawda tylko na

jeden gwoździć, ale w W2 było to już 10 gwoździ lub ich fragmentów.

Na ten okres można także datować budowę piwniczki, której relikty odsłonięto we wschodniej części majdanu, w linii palisady. Z powodu zbadania jej tylko fragmentarycznie, nie jest możliwe odtworzenie jej pełnej formy. Wzniesiono ją w szerokopłaszczyznowym wkopie budowlanym 51 (W3, W4), którego zachowana głębokość dochodzi do 170 cm, a dno znajduje się na poziomie około 118,6 m n.p.m. Na dnie posadowiono drewnianą konstrukcję ścian. Podczas badań odkryto pozostałości ściany zachodniej 52 wzmocnionej słupem 56 umieszczonym prawdopodobnie w połowie jej długości. Ściana ta zachowała

się w postaci próchniczych plam 52, o średnicy do 45 cm i wysokości do 50 cm. Zidentyfikowano także negatyw po belce 50 o średnicy około 30 cm, ułożonej płasko na poziomie podłogi, która mogła spełniać dwie funkcje: rozporową, jako zabezpieczenie ścian przed zsunięciem się pod naciskiem ziemi, lub jako baza dla drewnianych elementów podłogi.

Poziomem użytkowym z okresu funkcjonowania piwniczki są naprzemianległe soczewki piasku i ziemi z domieszką pojedynczych kamyczków 49. Ich strop znajduje się na poziomie około 118,7–118,8 m n.p.m. Jest to jedyna odkryta warstwa, którą można wiązać z okresem funkcjonowania grodu po jego zbudowaniu.

Faza IV

Faza ta związana jest ze zniszczeniem grodziska. Nie jest znana dokładna data tego zdarzenia, lecz na podstawie materiału zabytkowego można wnosić, że mogło to nastąpić około połowy XV w. Wynikiem zdobycia grodu było jego całkowite zniszczenie, włącznie z rozbiórką umocnień i rozgarnięciem jego powierzchni. Śladami tych czynności jest sekwencja warstw odkryta w W3 i W4. Najstarszą jednostkę wiążącą należy prawdopodobnie z pożarem budynku, którego piwniczka była częścią. Jest to sypki piasek z dużą ilością węgla drzewnych, spalenizny i grudami polepy 40. W wyniku pożaru doszło do zawalenia się ścian piwniczki 53 i częściowego jej zasypania przez napierające nań masy ziemi: sypki, lekko ziemisty piasek 42, lekko ziemisty piasek z drobinami polepy i spalenizny 39, sypki, lekko ziemisty piasek z pojedynczymi grudami polepy i pojedynczymi kamieniami 41 i lekko przemieszany piasek i ziemia z domieszką drobin polepy 36.

Po pożarze prawdopodobnie pobrano elementy konstrukcyjne, które mogły jeszcze spełnić jakąś funkcję – śladem takiej czynności jest negatyw po słupie 48, którego wypełniskiem jest przemieszany piasek i ziemia z grudami polepy i drobinami spalenizny 47. Następnie do niecki po zawalonej piwnicy zsypano pogorzeliśko z sąsiadującego obszaru. Na zasypano składają się w kolejności stratygraficznej: w wykopie 3 kamienie 46, o średnicy do 30 cm, przemieszany piasek i ziemia 38 z domieszką grud polepy i kawałkami węgla drzewnych, ziemisty piasek 29, ziemisty piasek 32 z drobinami polepy i spalenizny, duży pokład dobrze wypalanej polepy 15, zbity, ziemisty piasek 16 z pojedynczymi grudami polepy, lekko ziemisty piasek 14 z łatami sypkiego piasku, drobinami polepy i spalenizny, piaszczysta ziemia 13 z drobinami polepy i lekko ziemisty piasek 2; w wykopie 4 ziemisty piasek 35 z drobinami polepy i spalenizny, grudy dobrze wypalanej polepy 33, zbity, ziemisty piasek 57 z pojedynczymi grudami polepy, lekko ziemisty piasek 34 z łatami sypkiego piasku, drobinami polepy i spalenizny, piaszczysta ziemia 31 z drobinami polepy i lekko ziemisty piasek 30. Na zasypaniowy charakter wymienionych warstw wskazuje chaotyczny

rozkład zabytków w całej objętości warstw. W przypadku większości z tych warstw brak jest także śladów ewentualnej erozji i spływu, co może wskazywać, że narosły one w niedużym odstępie czasu.

W trakcie wykopalisk nie zarejestrowano śladów osadnictwa datowanych na okres po zniszczeniu grodziska.

Faza V

Najmłodszą fazę reprezentuje lekko piaszczysta ziemia 1 z domieszką żwiru i kamieni średnicy do 10 cm, będąca współczesnym humusem leśnym, pokrywającym całą powierzchnię majdanu.

ZNALEZISKA

Ceramika

Grupy technologiczno-surowcowe

Materiał ceramiczny w liczbie 2303 fragmenty ceramiki podzielono na cztery grupy technologiczno-surowcowe:

GTS-1. Ceramika tradycyjna. Ceramika wykonana ze źle wyrobionej masy ceramicznej z dość dużą ilością drobnej domieszki schudzającej – piasku, drobin startego granitu i szamotu. Grubość ścianki wynosi około 5–7 mm (średnio około 6 mm), a grubość dna do 10 mm. Wypał jest utleniający. Kolor ścian jest jasnopomarańczowy, pomarańczowy lub brązowy. Przełam zazwyczaj jest trójkolorowy. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna jest lekko szorstka z widocznymi śladami obtaczania i zagładzania.

Grupa tej ceramiki jest drugą najliczniejszą w zbiorze z grodziska w Grabinie. Znalezione jej łącznie 565 fragmentów, co stanowi około 24,5% całego zbioru. Pod względem surowcowym tego typu materiał ceramiczny można datować na wczesne średniowiecze, zapewne XI–XIII w. Jednakże znaczna część form naczyń, a także motywy zdobnicze wykonywane za pomocą stempelka nawiązują do tych występujących na naczyniach „siwych”, których początki na tych obszarach można datować na koniec pierwszej połowy XIII w.⁶ Dlatego też analizowany zbiór należy traktować jako pochodzący z XIII w.

GTS-2. Ceramika „siwa” kuchenna. Ceramika wykonana z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z małą ilością drobnej domieszki schudzającej – startego piasku. Grubość ścianki wynosi około 4–9 mm (średnio około 5–6 mm). Wypał jest redukcyjny. Kolor ścian jest jasnoszary, szary i ciemnoszary. Przełam jest najczęściej jednokolorowy. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna jest gładka, z widocznymi na niej śladami toczenia i zagładzania. Na wielu fragmentach ceramiki tej grupy zanotowano ślady niedosiwienienia

⁶ Jasiński 1981: 14–16 (590–592).

w postaci rudawych plam na powierzchni naczyń lub rudawych przełamów, będących wynikiem nieprawidłowo przeprowadzonego procesu redukcji. Może to świadczyć o nieopanowanej technice wypału redukcyjnego.

Grupa tej ceramiki jest najliczniejszą w zbiorze z grodziska w Grabinie. Znalaziono jej łącznie 1566 fragmentów, co stanowi około 68% całego zbioru. Tego typu materiał ceramiczny, tzw. ceramikę „siwą”, można datować na pełne średniowiecze. Chronologicznie najczęściej ten rodzaj ceramiki występuje od połowy XIII do końca XV w.

GTS-3. Ceramika „siwa” stołowa. Ceramika wykonana z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z małą ilością drobnej domieszki schudzającej – startego piasku. Grubość ścianki wynosi około 3–6 mm (średnio około 4 mm). Wypał jest mieszany – początkowo zapewne przeprowadzany w atmosferze utleniającej, a kończy się krótką fazą w atmosferze redukcyjnej. W ten sposób kolor ścian jest ciemnoszary i grafitowy, a przełam, pomimo względnie cienkich ścian naczyń, jest najczęściej trójkolorowy, rzadziej jednokolorowy.

Grupa tej ceramiki tworzy trzecią najliczniejszą w zbiorze z grodziska w Grabinie. Znalaziono jej łącznie 147 fragmentów, co stanowi około 6,4% całego zbioru. Tego rodzaju materiał ceramiczny można datować na pełne średniowiecze, od połowy XIII do końca XV w.

GTS-4. Ceramika ceglasta. Ceramika wykonana z dobrze wyrobionej masy ceramicznej z małą ilością drobnej domieszki schudzającej – startego piasku. Grubość ścianki wynosi około 3–5 mm. Wypał jest utleniający. Kolor ścian jest pomarańczowy, a przełam jednokolorowy. Powierzchnia zewnątrz jest gładka, wewnętrzna jest gładka z widocznymi na niej śladami toczenia i zagładzania. Nie zaobserwowano śladów polewy.

Grupa tej ceramiki jest najmniej liczna w zbiorze z grodziska w Grabinie. Znalaziono jej łącznie 24 fragmenty, co stanowi około 1% całego zbioru. Tego rodzaju materiał ceramiczny można datować na późne średniowiecze. Pojawia się on około połowy XV w. i szybko zdobywa popularność, tak że do początku XVI w. dominuje na tych obszarach nad ceramiką „siwą”⁷.

W trakcie badań znalaziono także jeden fragment ceramiki o barwie żółto-ceglastej i wybliszczonej powierzchni, którą można datować na wczesną epokę żelaza lub okres wpływów rzymskich. Znajdował się on na wtórnym złożu, w zasypisku piwniczki, które powstało prawdopodobnie w drugiej połowie XV w. Obecność takiej ceramiki może oznaczać, że na obszarze grodziska miała miejsce w przeszłości jakaś forma starszego osadnictwa.

Pomimo, że w badanym zbiorze ceramiki duża część jest silnie rozdrobniona (61,7% fragmentów ma poniżej 4 cm średnicy; tab. 4), udało się wytypować

880 fragmentów (38,2% całego zbioru), które posiadają jakikolwiek element diagnostyczny. Elementy diagnostyczne sklasyfikowano według typologii przedstawionej poniżej. Na zbiór ten składają się 254 fragmenty wylewów naczyń (48 fragmentów z GTS-1, co stanowi 8,5% tej grupy; 183 fragmenty z GTS-2, co stanowi 11,7% tej grupy; 14 fragmentów z GTS-3, co stanowi 9,5% tej grupy; 9 fragmentów z GTS-4, co stanowi 37,5% tej grupy), 31 fragmentów pokrywek (10 fragmentów z GTS-1, co stanowi 1,7% tej grupy; 20 fragmentów z GTS-2, co stanowi 1,3% tej grupy; 1 fragment z GTS-3, co stanowi 0,7% tej grupy), 66 fragmentów den (18 fragmentów z GTS-1, co stanowi 3,2% tej grupy; 43 fragmenty z GTS-2, co stanowi 2,7% tej grupy; 4 fragmentów z GTS-3, co stanowi 2,7% tej grupy; 1 fragment z GTS-4, co stanowi 4,1% tej grupy) i 529 fragmentów zdobionych brzuśców (96 fragmentów z GTS-1, co stanowi 17% tej grupy; 373 fragmenty z GTS-2, co stanowi 23,8% tej grupy; 53 fragmenty z GTS-3, co stanowi 36% tej grupy; 7 fragmentów z GTS-4, co stanowi 29,1% tej grupy).

Typologia naczyń

Typ 1 – naczynia z wylewem wychylonym na zewnątrz i zaopatrzonym w okap, zazwyczaj wiązane z ceramiką kuchenną (garnkami, rzadziej dzbankami), charakterystyczne dla późnego średniowiecza (4. ćwierć XIII – XIV/XV w.), ale pojawiające się już w wieku XII⁸:

- odmiana A: krawędź wylewu lekko pogrubiana, wyoblona, nie utrzymująca stałego kształtu profilu na całym jego obwodzie, po stronie zewnętrznej słabo wykształcony okap, po stronie wewnętrznej wrąb na pokrywkę (tabl. 1:1, 4; 5:3);
- odmiana B: krawędź wylewu pogrubiana, wyprofilowana w kształt zbliżony do litery „T”, po stronie zewnętrznej okap, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki, tylko sporadycznie występuje wrąb (tabl. 3:1, 3; 14:1, 5);
- odmiana C: krawędź wylewu nie pogrubiana, silnie wyoblona, po stronie zewnętrznej okap, po stronie wewnętrznej brak wrębu na pokrywkę (tabl. 1:15; 3:7; 6:10);
- odmiana D: krawędź wylewu nie pogrubiana, ścięta na zewnątrz, po stronie zewnętrznej okap, po stronie wewnętrznej brak wrębu na pokrywkę (tabl. 2:2; 3:5; 5:8; 6:11);
- odmiana E: krawędź wylewu pogrubiana, ścięta na płasko, po stronie zewnętrznej okap, po stronie wewnętrznej dość często występuje wrąb na pokrywkę (tabl. 2:3; 3:8; 4:4; 5:1, 5);
- odmiana F: krawędź wylewu lekko pogrubiana, po stronie zewnętrznej podwójny okap, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 5:7; 6:3, 12, 14);

⁷ Marcinkowski 2013: 245–247.

⁸ Faza V wg Polińskiego 1996: 45, 118, 167–181.

Tabela 3. Ciąg dalszy

Faza	Jednostka stratygraficzna	Liczba fragmentów łącznie	Liczba różnych naczyń	Wylewy			Szytki	Brzuśce							Ucha	Części przydatne	Dno					Chronologia			Uwagi	Grupy technologiczno-surowcowe					Typologia											
				Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Ornamentowane		Rodzaj powierzchni					Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)			Rodzaj			Podsyпка	Fragmenty przepalone	Fragmenty o wyplukanej powierzchni	Wczesna epoka żelaza	Wczesne średniowiecze		Późne średniowiecze	Tradycyjna	„Siwa”, typ A	„Siwa”, typ B	Ceglasta	Inne	Wylew	Pokrywka	Dno	Ornament							
								Chropowate	Gładkie	Wyświecane	Szorstkie	Nieokreślone					Przepełnione	Ornamentowane	Wklęsłe																	Lekko wklęsłe	Płaskie	Walek dookoły	Wczesna epoka żelaza	Wczesne średniowiecze	Późne średniowiecze	
				Liczba fr. ogółem	Chropowate	Gładkie		Wyświecane	Szorstkie	Nieokreślone	Przepełnione	Ornamentowane	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)			Wklęsłe	Lekko wklęsłe	Płaskie	Walek dookoły	Podsyпка	Fragmenty przepalone	Fragmenty o wyplukanej powierzchni	Wczesna epoka żelaza		Wczesne średniowiecze	Późne średniowiecze	Tradycyjna	„Siwa”, typ A	„Siwa”, typ B	Ceglasta	Inne	Wylew	Pokrywka	Dno	Ornament						
IV	32	451	47	71	170	1	330	260	10	70	4	69	3	14	32	87	10	3	27	4												WIA (4), WIB (8), WIB (śr. 18 cm), WIC (3), WIC (śr. 12 cm), WID (3), WID (śr. 11 cm), WIE (4), WIE (śr. 12 cm), WIE (1), WIF (1), WIIB (6), WIIB (śr. 13 cm), WIIE (1), WIIE (śr. 10, 22 cm), WIIF (1), WIIG (1), WIIH (śr. 14 i 16 cm), WIHA (6), WIHA (śr. 13 cm)	PIC (1), PIIIA (3), PGI (1)	DIA (3), DIC (śr. 9 cm), DIIIA (5), DIIIA (śr. 7, 13, 15, 25 cm), DIIIC (śr. 14 cm)	OIA (14), OIB (26), OIC (3), OIE (2), OIIA (12), OIIA (3), OIIIB (1), OIIIC (1), OIIID (2), OIIIE (1), OIIIF (2), OIV (5)							
IV	34	6	2				6	6				1																			-	-	OIV (1)									
IV	36	15	5	3	13		7	1	6	1	1		2	3	25	3		3	1	6												WIC (1), WIH (1), WIHA (1)	-	-	OIIIC (1)							
IV	38	159	20	19	70	1	112	105	2	8	16	38	1	2	24	116	5	8	19	15												WIA (3), WIB (śr. 12, 22, 22 cm), WIC (1), WID (śr. 15 cm), WIE (3), WIG (śr. 24 cm), WIH (śr. 12 cm), WIID (1), WIIF (1)	PIIIA (3), PGI (śr. 4 cm)	DIA (1), DIA (śr. 5, 15 cm), DIC (2), DIIA (1), DIIIA (1), DIIIB (śr. 9 cm)	OIA (9), OIB (14), OIC (2), OID (2), OIIA (5), OIIA (3), OIIIB (2), OIIIC (1), OIIID (2), OIIIF (1), OIV (6)							
IV	39	87	10	9	41		62	60	1	2	4	10		6	9	35	3	1	9	6													WIB (śr. 19 cm), WIB (2), WIHA (1), WIHA (śr. 13 cm)	PIIIA (1)	DIA (śr. 13 cm), DIC (1), DIIIA (śr. 19 cm), DIIIC (1)	OIA (1), OIB (4), OIC (2), OIIA (1), OIIIA (1), OIIIG (1)						
IV	40	48	6	6	58	1	33	29		4	3	12	1	3	4	50	1	3	4	3													WIA (2), WIC (śr. 15 cm), WIE (śr. 13 cm), WIIB (1)	PIIIA (1)	DIC (śr. 6 cm)	OIA (2), OIB (5), OID (1), OIIB (1), OIIIC (2), OIV (1)						
IV	41	27	6	5	65	1	20	20			3	3			2	13		2	2	4	5											WIC (śr. 13 cm), WIE (śr. 13 cm)	PIIA (śr. 13 cm)	DIA (śr. 20 cm)	OIB (3), OID (1), OIIIA (1), OIIID (1)							
IV	42	19	5				14	13		1	2	1		2	3	8	1	1	3	2													-	-	DIA (1)	-						
V	1	309	31	47	113	1	231	136	8	95	9	50	74	2	10	18	105	6	3	18	65	27											WIA (2), WIB (5), WIC (4), WIC (śr. 18 cm), WID (3), WID (śr. 17 cm), WIE (3), WIF (2), WIH (1), WIH (2), WIHA (1), WIIB (1), WIIB (śr. 13 cm, 13 cm), WIIC (1), WIID (śr. 13 cm), WIHA (1), WIIC (1), WIIC (śr. 12 cm), WIID (2), WIVA (1)	PIIA (1), PIIIA (4)	DIA (3), DIA (śr. 9 cm, 12 cm), DIB (1), DIIIA (5), DIIIA (śr. 11 cm)	OIA (21), OIB (30), OIC (3), OID (3), OIE (1), OIIA (8), OIIIC (2), OIIID (2), OIIIE (1), OIV (9), OVI (1)						
SUMA		2303	317	331	983	9	9	1740	8	1258	48	484	10	230	469	16	57	151	654	1	46	33	1	140	287	145	1	573	1729					565	1566	147	24	1				

Tabela 4. Fragmentacja i erozja fragmentów ceramiki z grodziska w Grabinie, st. 1 (oprac. R. Solecki)

Faza	Jedn. strat.	Kategorie wielkościowe [cm]													Stopień erozji				Suma	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	0	I	II	III		
I	19		2	10	1	4		1									7	11		18
II	5			3	1												4			4
II	12		15	9	10	2										2	9	24	1	36
II	17		10	12	14		3	1	1								16	23	2	41
II	20		3	5	2	1	1	1								2	7	4		13
III	4	5	30	25	14	9	10	2	1							4	42	43	7	96
III	7		11	11	16	4	1	1	1							1	27	17		45
III	9		1														1			1
III	28		7	7	4	2											12	7	1	20
IV	2	10	92	65	42	8	8		1							10	38	173	5	226
IV	13	1	19	26	7	2		1	1								11	44	2	57
IV	14	1	20	30	24	6	7	2		2						1	22	68	1	92
IV	15		12	5	3	1	1									1	8	13		22
IV	16	5	58	53	17	6		1	2	1							31	109	3	143
IV	29	6	54	105	58	23	11	4	1							6	44	212		262
IV	30		12	14	7	5	3	1	2							1	14	29		44
IV	31	5	28	16	4	1	1										17	38		55
IV	32	8	89	144	104	60	23	14	5	2	1	1				14	129	303	5	451
IV	34		4	2													2	4		6
IV	36		2	4	5	2	1	1									2	13		15
IV	38	1	25	29	33	30	21	11	3	2	3	1				25	42	92		159
IV	39	1	16	27	16	14	7		2		2	1		1			27	60		87
IV	40		2	9	17	8	4	4		2	1	1				8	19	21		48
IV	41		3	16	5		2			1						7	9	11		27
IV	42			7	4	3	2		1	1			1			5	9	5		19
V	1	12	108	109	64	19	1	1	2							12	65	236	3	316
Suma		55	623	743	472	210	107	46	23	11	7	4	1	1		99	614	1560	30	2303

- odmiana G: krawędź wylewu pogrubiana, silnie wychylona na zewnątrz, po stronie zewnętrznej słabo wykształcony okap, po stronie wewnętrznej brak wrębu na pokrywkę (tabl. 4:3);
- odmiana H: krawędź wylewu pogrubiana, lekko wyoblona, po stronie zewnętrznej słabo wykształcony okap / załom przechodzący w szyjkę, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 4:2; 6:1).

Typ 2 – naczynia o wylewie nawiązującym do tradycyjnych form esowatych, bez okapu, występujące w wielu formach naczyń, głównie garnków, charakterystyczne zarówno dla wczesnego, jak i dla późnego średniowiecza:

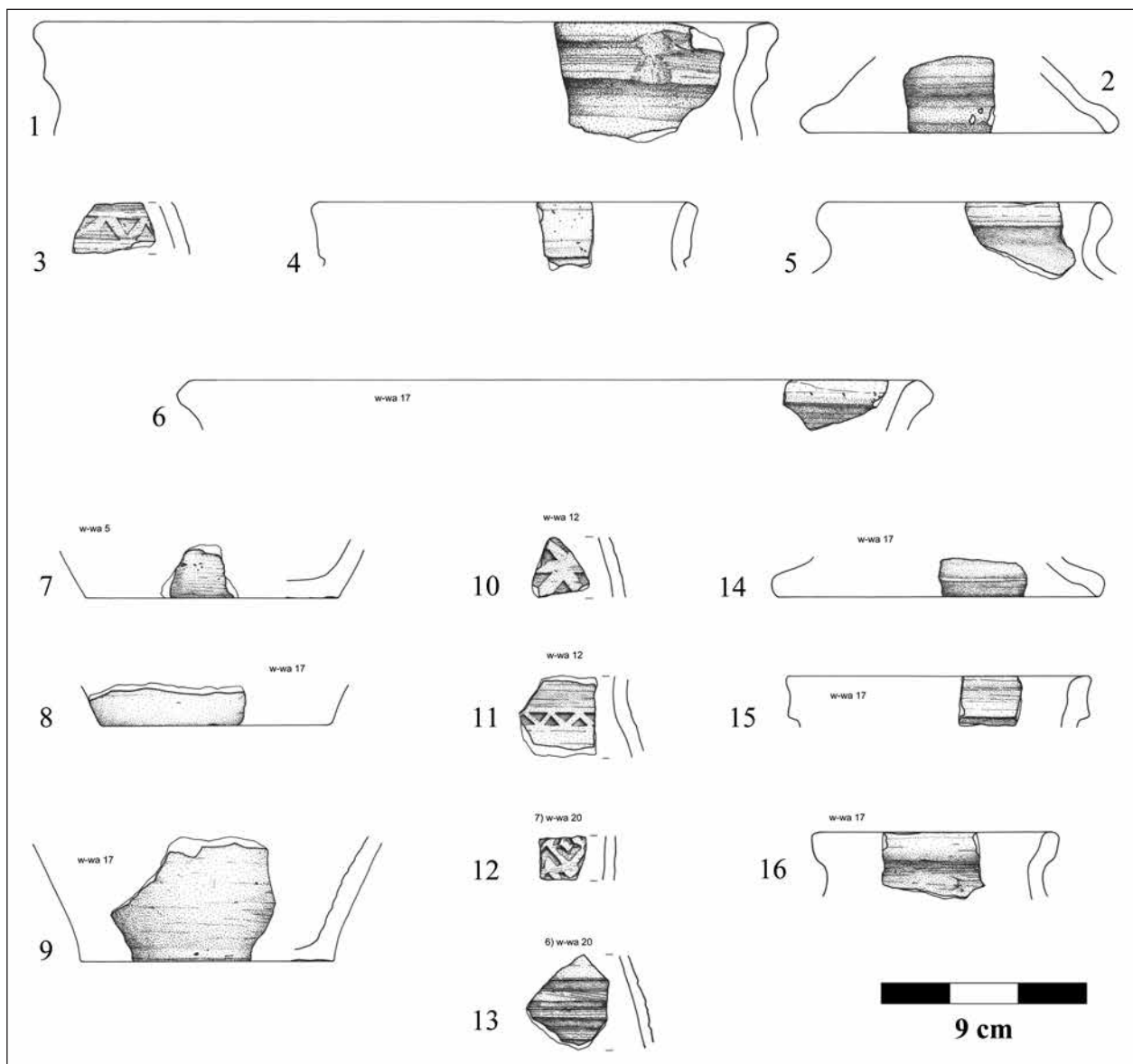
- odmiana A: krawędź wylewu lekko pogrubiana, wyoblona, po stronie wewnętrznej wręb na pokrywkę, szyjka relatywnie długa (tabl. 1:6; 6:15);
- odmiana B: krawędź wylewu lekko pogrubiana, wyoblona, po stronie wewnętrznej wręb na pokrywkę, szyjka krótka (tabl. 1:5; 3:4; 5:2);
- odmiana C: krawędź wylewu lekko pogrubiana, wychylona na zewnątrz i ścięta pionowo, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 3:2);
- odmiana D: krawędź wylewu lekko pogrubiana, w formie krótkiego cylindra ściętego u góry na płasko, powierzchnia zewnętrzna wylewu czę-

sto pokryta ornamentem linii falistej, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 6:2, 6, 17);

- odmiana E: krawędź wylewu pogrubiana, w przekroju zbliżona do kwadratu, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 5:4, 9; 6:4, 5);
- odmiana F: krawędź wylewu pogrubiana, od góry ścięta na płasko, w przekroju zbliżona do wałka ściętego u góry na płasko, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 5:10; 6:16);
- odmiana G: krawędź wylewu pogrubiana, od góry ścięta na płasko, w przekroju zbliżona do wałka, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki (tabl. 5:11; 6:18);
- odmiana H: krawędź wylewu nie pogrubiana, od góry ścięta na płasko, strona wewnętrzna zasadniczo nieprzystosowana do pokrywki, szyjka krótka (tabl. 5:6).

Typ 3 – naczynia o wylewach wychylonych na zewnątrz, bez wyodrębnionej szyjki i brzuśca – tzw. formy jednoelementowe (zbliżone do grupy AVI wg Buko)⁹ – interpretowane jako misy, miski lub kubki:

⁹ Buko 1990b: 279–281.

Tablica 1. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy I (1-5 - z warstwy 19) i Fazy II (6-16 z warstw 5, 12, 17 i 20) (rys. B. Karch i D. Wach)

- odmiana A: krawędź wylewu nie pogrubiana, wyoblona (tabl. 2:7-8; 3:6; 5:12-13);
- odmiana B: krawędź wylewu lekko pogrubiana, ścięta na zewnątrz (tabl. 1:6);
- odmiana C: krawędź wylewu lekko pogrubiana, ścięta na płasko (tabl. 5:14; 6:13);
- odmiana D: krawędź wylewu lekko pogrubiana, wyoblona i lekko wywinięta na zewnątrz (tabl. 2:1; 5:15; 6:19).
- odmiana A: górna krawędź pogrubiana, ścięta na płasko (tabl. 6:20);
- odmiana B: górna krawędź lekko pogrubiana, lekko wywinięta na zewnątrz ścięta pionowo;
- odmiana C: górna krawędź lekko pogrubiana, wyoblona.

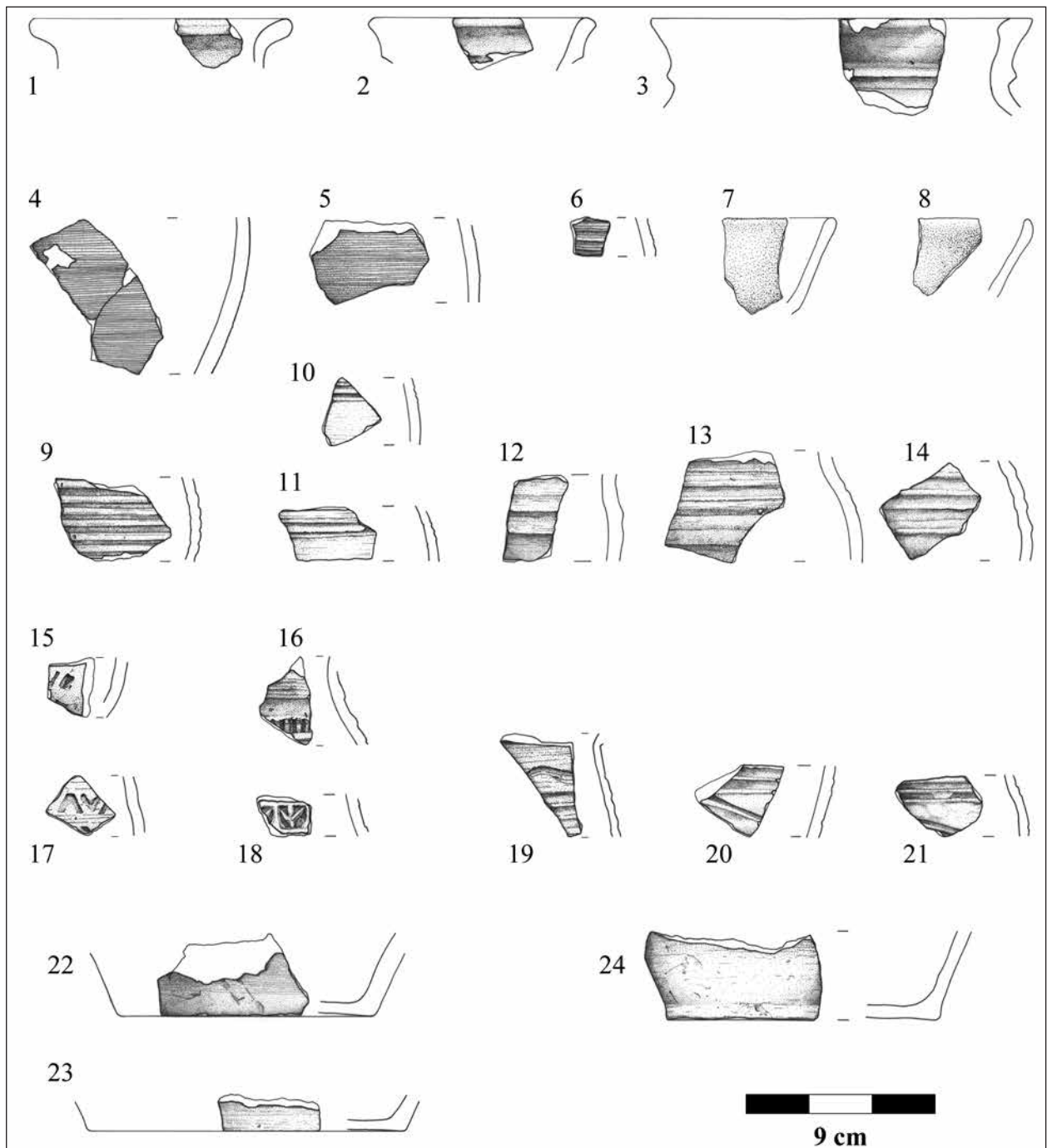
Ornamentyka naczyń

Typ 4 - naczynia bez wyodrębnionego wylewu - prawdopodobnie tzw. formy dwuelementowe (zbliżone do grupy AVI wg Buko)¹⁰:

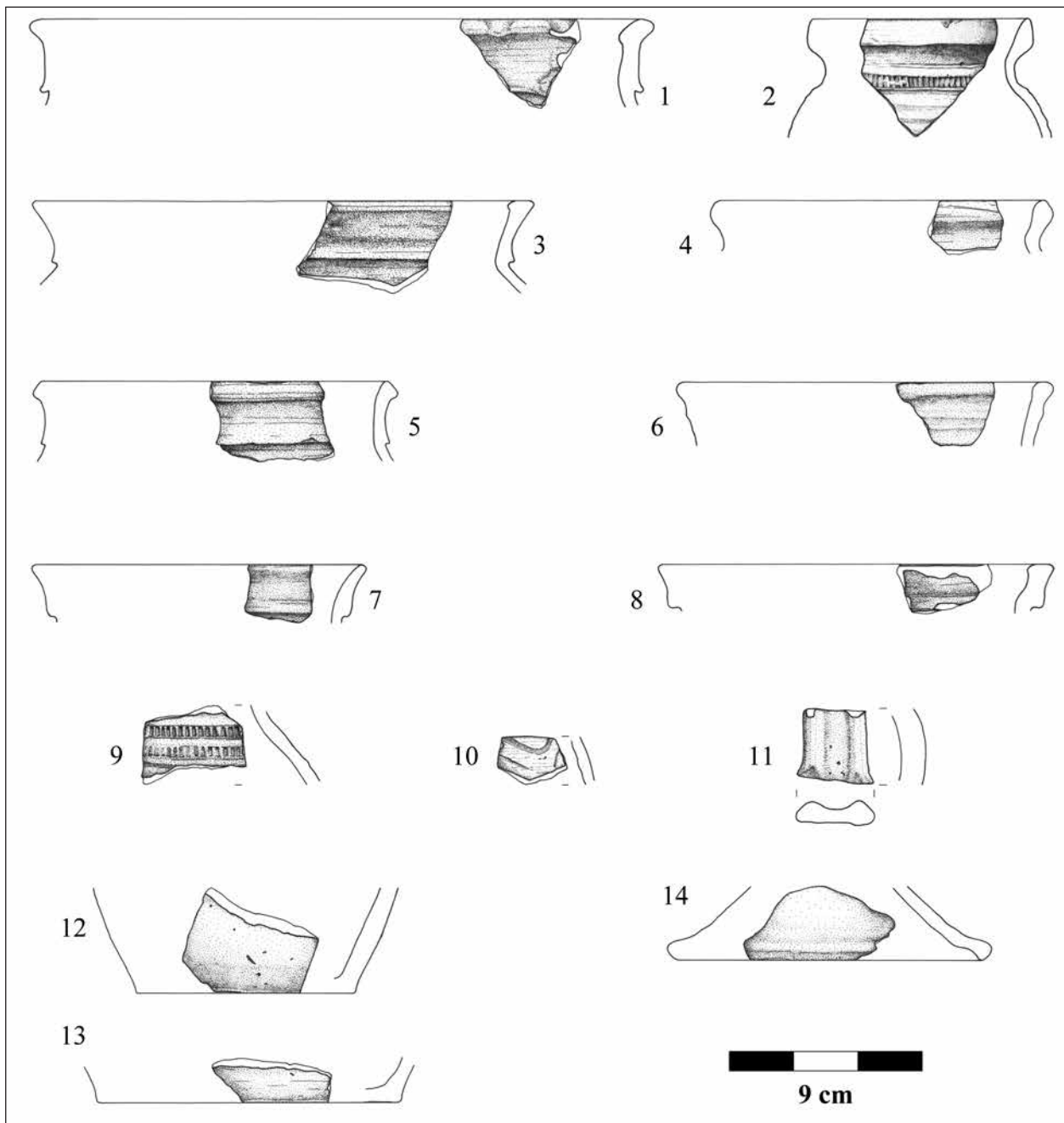
Typ 1: ornament ryty cienkim rylcem, grzebykiem lub patyczkiem:

- odmiana A: dookólne rowki; wąskie (1-2 mm), płytkie, jeden przy drugim o krawędzi lekko zaznaczonej (tabl. 2:4-6);

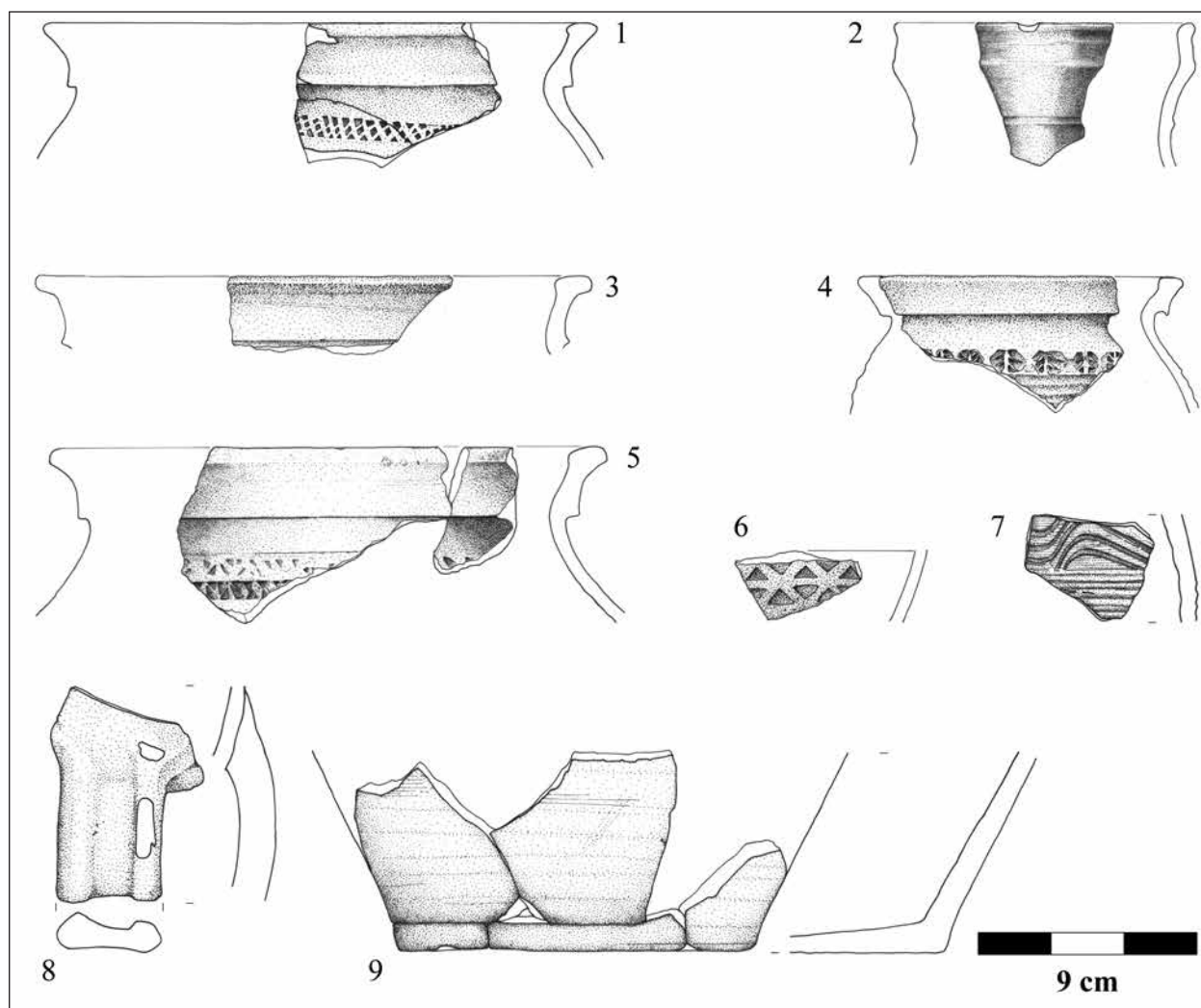
¹⁰ Buko 1990b: 276-277.

Tablica 2. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy III (z warstwy 7) (rys. B. Karch i D. Wach)

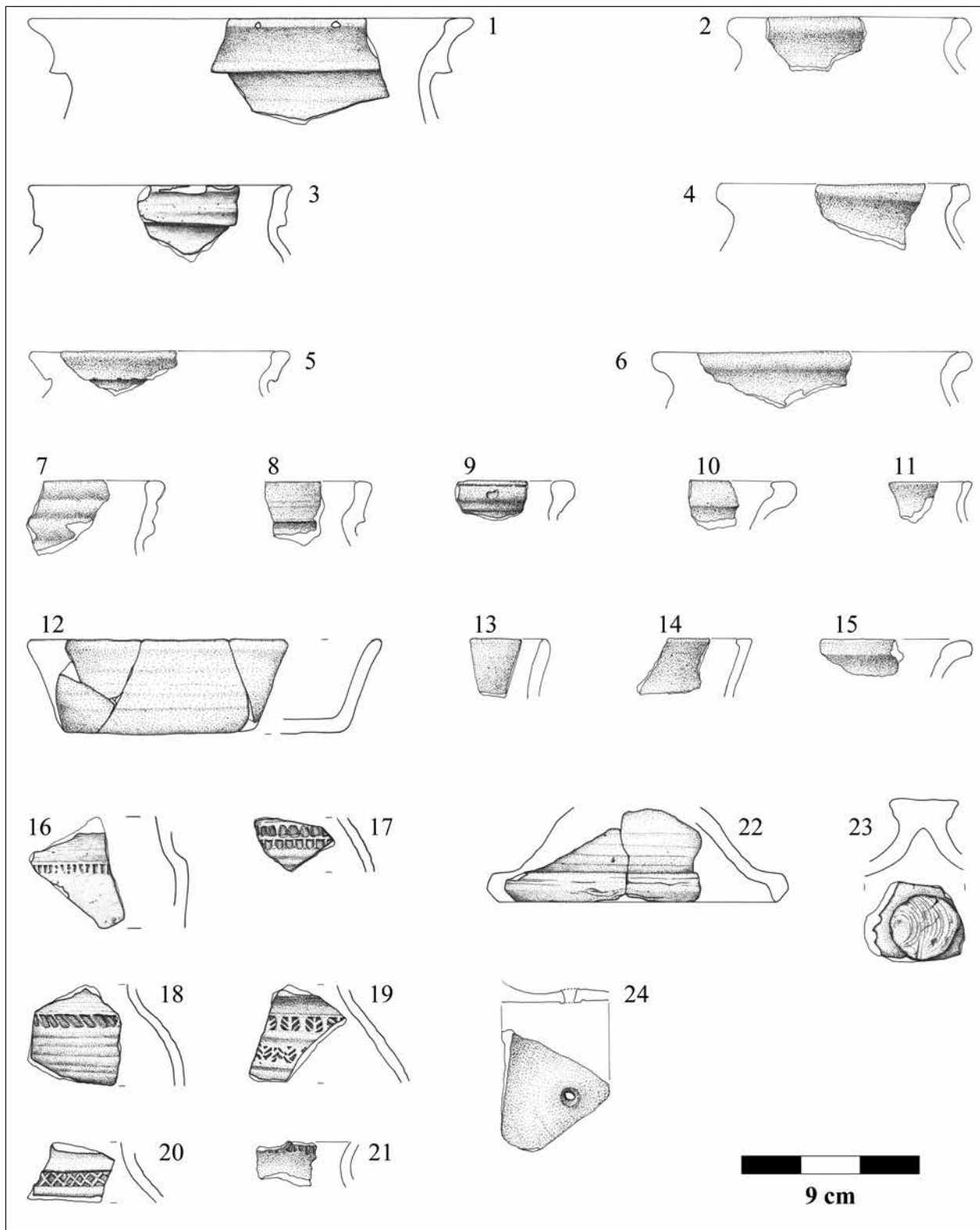

Tablica 3. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy III (z warstwy 4 i 28) (rys. B. Karch i D. Wach)

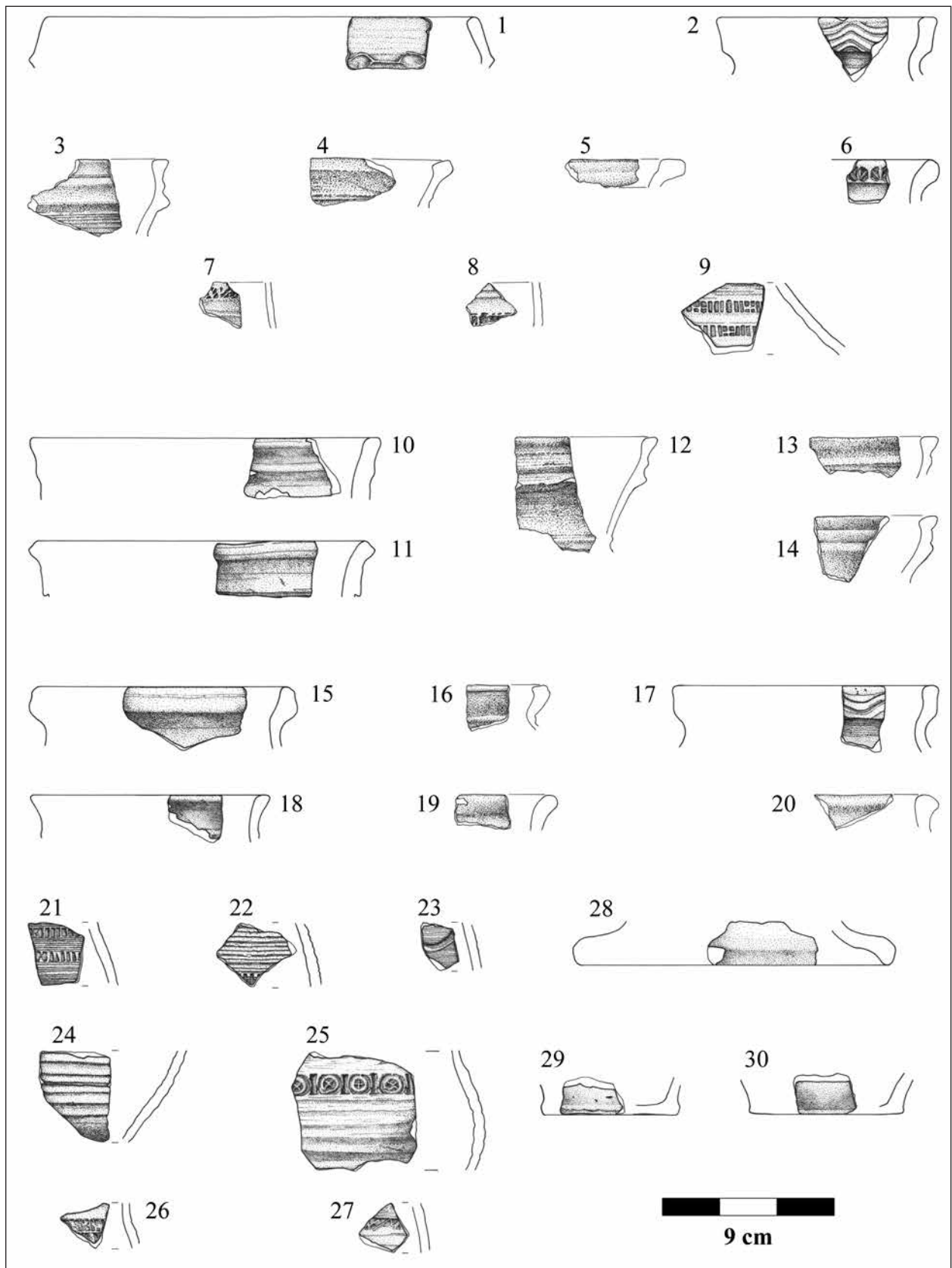

Tablica 4. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy IV (z warstwy 38) (rys. B. Karch i D. Wach)

- odmiana B: dookolne rowki; wąskie (2–3 mm), płytkie, jeden przy drugim o krawędzi wyoblonnej, w przekroju kształt sinusoidy (tabl. 1:13; 2:9–10; 6:24);
 - odmiana C: dookolne rowki; wąskie (2–3 mm), płytkie, o wyraźnej krawędzi, występujące w wyraźnych odstępach od siebie (5–15 mm) (tabl. 2:11–14);
 - odmiana D: dookolna linia falista; wąska (2–3 mm), płytka linia o wyraźnej krawędzi, wysokość sinusoidy powyżej 1 cm (tabl. 2:19–21; 3:10; 4:7; 6:23);
 - odmiana E: dookolny pas wąskich na około 1 mm linii skośnych, długości około 1 cm, o jednym końcu wyraźnym, głębokim, a drugim wypływającym się i zanikającym (tabl. 2:15; 5:18).
- Typ 2: wyświecanie:
- odmiana A: wyświecanie pokrywa całą powierzchnię;
 - odmiana B: nieregularne wyświecane linie na powierzchni zewnętrznej;
 - odmiana C: regularne wzory geometryczne stworzone z wyświecanych linii.
- Typ 3: stempekowy:
- odmiana A: stempelek w kształcie litery „V” odbijany tuż obok siebie i obracany o 180°, tworzący dookolne, 2–3 rzędowe pasy (tabl. 1:12; 2:17);
 - odmiana B: stempelek w kształcie stylizowanego drzewa iglastego, odbijany w polach o średnicy około 1 cm tuż obok siebie i tworzący dookolny pas (tabl. 4:4; 5:19);
 - odmiana C: stempelek w kształcie trójkąta równoramiennego (podstawa około 6–8 mm, ramiona około 4–5 mm), odbijany obok siebie i tworzący dookolne, 1–3 rzędowe pasy (tabl. 1:3, 10–11; 4:6);
 - odmiana D: stempelek w kształcie małych trójkątów i rombów (bok długości około 5–8 mm), odbijanych obok siebie i tworzących zwarty, dookolny pas (tabl. 4:1; 5:20);

Tablica 5. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy IV (z warstw 29, 30 i 32) (rys. B. Karch i D. Wach)

Tablica 6. Grabin, st. 1. Ceramika z nawarstwień Fazy IV (1-9 - z warstw 2, 13, 14 i 16) i V (10-30 - z warstwy 1) (rys. B. Karch i D. Wach)

- odmiana E: stempelek w kształcie małej, kolistej rozetki (śr. ok. 1 cm) wykonanej z małych trójkątów (tabl. 5:21);
- odmiana F: ornament w formie mikrotrójkątów o boku 1,5 mm ustawionych w linii w odstępach 1,5 mm od siebie, w linii dookołnej;
- odmiana G: stempelek w kształcie kwadratu lub prostokąta przeciętego po skosie jedną lub dwoma kreskami (tabl. 4:5; 6:7–8, 27);
- odmiana H: stempelek wykonany za pomocą monety – brakteata (tabl. 6:25);
- odmiana I: stempelek w kształcie kwadratu z wpisanym „złamanym krzyżem” (tabl. 2:18).

Typ 4: stempekowy lub radełkowy – w formie pionowych rowków lub prostokątów ustawionych obok siebie i tworzących dookołny pas, pojedynczy lub podwójny (tabl. 2:16; 3:2, 9; 5:16–17; 6:9, 21–22, 26).
Typ 5: plastyczny – w formie dookołnego grzbietu na powierzchni brzusca uformowanego z tej samej gliny co brzusec (nie doklejany), szerokości około 5–7 mm i wysokości około 1–2 mm.

Zestawienie liczby fragmentów naczyń przypisanych do poszczególnych wydzielonych typów przedstawia poniższe tabele (tab. 5–6).

Ponad 94% odnalezionych fragmentów pochodziło ze złoża wtórnego – około 86% z zasypiska piwniczki zbudowanej we wkopie 51 / 55 i około 8% z niwelacji tworzących *plateau* majdanu. Materiał ceramiczny odnaleziony w nienaruszonych jednostkach stratygraficznych stanowi więc tylko około 6% całego zbioru. Oznacza to, że znakomitą większość zbioru stanowi przemieszany materiał reprezentujący typy, które występują zarówno w całym okresie funkcjonowania grodu, jak i w okresie poprzedzającym jego powstanie, który to okres obejmuje około 250 lat.

Wśród diagnostycznych wylewów, których zbiór liczy 254 fragmenty, zdecydowaną większość tworzą wylewy zaopatrzone w okap (Typ 1), których jest 168 fragmentów (około 66,1% określonego zbioru wylewów). Co więcej, typ ten dominuje w obrębie każdej wydzielonej grupy technologiczno-surowcowej. Dla ceramiki „tradycyjnej” jest to około 68,7% zbioru wylewów diagnostycznych tej grupy, dla ceramiki „siwej” kuchennej jest to około 64%, dla ceramiki „siwej” stołowej jest to około 78,6%, a dla ceramiki ceglastej jest to około 77,8%. To, w połączeniu z faktem, że w obrębie diagnostycznych wylewów ceramiki „tradycyjnej” występuje relatywnie mało naczyń esowatych (około 18,7 % zbioru), mniej niż w zbiorze ceramiki „siwej” kuchennej (około 21,3% zbioru), może oznaczać, że analizowana grupa ceramiki „tradycyjnej” jest względnie późna i można ją datować zapewne na XIII w. Pokrywa się to ze spostrzeżeniem o dość licznie występujących fragmentach niedosiwionych. Zapewne więc początki powstawania zbioru ceramiki z Grabina należy łączyć z pojawieniem się nowych trendów, zarówno jeśli chodzi o technologię wyrobu ceramiki, jak i jej formowania i ozdabiania. To z kolei

należy łączyć z pojawieniem się na tych ziemiach Zakonu Krzyżackiego około 3. dekady XIII w.

Analiza częstości poszczególnych grup technologiczno-surowcowych może także wskazywać, kiedy skończyło się użytkowanie grodu. W szczególności istotna jest tu liczebność zbioru ceramiki ceglastej, która stanowi około 1% całego zbioru ceramiki. Proces zmian w technologii wyrobu ceramiki naczyniowej, a konkretnie pojawienie się ceramiki wypalanej w zaawansowanej atmosferze utleniającej, rozpoczął się w połowie XV w. Od tego momentu notuje się stopniowe wypieranie przez nią naczyń wypalanych w atmosferze redukcyjnej. Wyraźna zmiana przypada na przełom wieku XV i XVI¹¹. Bardzo mały procent ceramiki ceglastej w całym zbiorze ceramiki sugeruje, że rozwój tego zbioru został przerwany niedługo po pojawieniu się ceramiki ceglastej na tych ziemiach, a więc zapewne około połowy XV w.

W zbiorze ceramiki z Grabina można także zaobserwować wyraźny procent naczyń o formie otwartej (Typ 3), które odpowiadają naczyniom typu misy. Stanowią one około 12,6% całego zbioru wylewów diagnostycznych i około 13,6% zbioru wylewów diagnostycznych w obrębie ceramiki „siwej” kuchennej. Stosunek ten jest wyraźnie wyższy niż w grodziskach w Bachotku, gm. Brodnica, pow. brodnicki (2%) lub w Napolu, gm. Kowalewo Pomorskie, pow. golubsko-dobrzyński (3,3%)¹².

Części denne naczyń reprezentowane są przez 66 fragmentów diagnostycznych. W obrębie tego zbioru możliwe było określenie, czy dno jest płaskie, czy ma jakiś stopień wklęsnięcia. W obrębie ceramiki „tradycyjnej” stosunek den płaskich do generalnie wklęsłych wynosi około 2,6 (dla 18 fragmentów), w obrębie ceramiki „siwej” kuchennej stosunek ten wynosi około 0,8 (dla 43 fragmentów), a dla ceramiki „siwej” stołowej stosunek ten wynosi około 0,3 (dla 4 fragmentów). Ceramika ceglasta jest reprezentowana przez tylko jeden fragment z dnem płaskim.

Zabytki wydzielone

Zabytki metalowe

Liczny zbiór w stosunku do przebadanej powierzchni stanowiska, tworzy 69 zabytków metalowych. W obrębie tego zbioru 10 elementów (14,5%) pochodzi z Fazy II, 2 elementy (2,9%) z Fazy III, 36 elementów (52,2%) z Fazy IV i 21 elementów (30,4%) z Fazy V. Przedmioty skatalogowano z podziałem na grupy: militaria, narzędzia i przedmioty codziennego użytku, ozdoby i części stroju, numizmaty, inne i nieokreślone.

Do grupy militariów należy pięć żelaznych grotów bełtów do kuszy. Cztery z nich zaopatrzone są w tuleje

¹¹ Marcinkowski 2013: 245; Starski 2009: 205–207.

¹² Poliński 1996: 94, 110.

(tabl. 10:1–4) i reprezentują typ I wg Nadolskiego¹³. Piąty (tabl. 10:5) zaopatrzone jest w trzpień i należy do typu II wg Nadolskiego¹⁴. Żaden z tych groków nie pochodzi z warstw użytkowych z okresu funkcjonowania grodu – dwa (tabl. 10:1–2) znaleziono w warstwach niwelacyjnych Fazy II związanych z budową grodu (prawdopodobnie wbite w tę warstwę), a trzy w warstwach niwelacyjnych Fazy IV, związanych z jego zniszczeniem. Jest to dość często występujący typ zabytku, znany m.in. z pobliskich założeń obronnych w Kurzętniku, pow. nowomiejski¹⁵, w Słoszewach, gm. Bobrowo, pow. brodnicki¹⁶, czy w Plemiętach, gm. Gruta, pow. grudziądzki¹⁷.

W grupie narzędzi i przedmiotów codziennego użytku najliczniejszy zbiór tworzą 23 gwoździe. Do ich opisania wykorzystano klasyfikację, która jest modyfikacją typologii zaproponowanej przez B. Gierlacha¹⁸. Podzielono zbiór na trzy typy, z czego jeden w dwóch odmianach. Typ 1B, czyli gwóźdź o owalnej główce, która ma w przekroju kształt półkolisty (tabl. 7:1), reprezentowany jest przez jeden egzemplarz. Według Gierlacha są to gwoździe, które w pierwszej kolejności miały spełniać funkcje ozdobne (np. okucie drzwi), a dopiero potem konstrukcyjne. Typ 2A i 2B, czyli gwóźdź bez wyodrębnionej główki, którego koniec przeciwny ostrzu ma lekko rozbitą powierzchnię – o wielkości generalnie równej przekrojowi gwoździa w odmianie A (tabl. 7:2–19), lub o nieco większej niż przekrój gwoździa w odmianie B (tabl. 7:20–22), jest reprezentowany przez odpowiednio 18 i 3 egzemplarze. Typ 7, czyli gwóźdź o ostrzu płynnie rozszerzającym się do główki, w rzucie bocznym w kształt litery V (tabl. 7:23), reprezentowany jest przez jeden egzemplarz. Typ 2 i 7 to gwoździe uniwersalne, szybkie w produkcji, które zapewne najczęściej stosowano w pracach pionierskich. Właśnie gwoździe typu 2A i 2B znaleziono w warstwach Fazy II związanych z formowaniem majdanu grodu.

Znaleziono także dwa kolce o nieustalonej funkcji. Pierwszy z nich (tabl. 11:2) ma około 11 cm, przekrój o wymiarach w najszerszym miejscu około 7 x 8 mm i zwęża się ku obu końcom. Drugi (tabl. 7: 24) ma prawie 21 cm długości, przekrój o wymiarach w najszerszym miejscu około 10 x 14 mm. Zwęża się ku jednemu końcowi, drugi jest ułamany.

Dość licznie występują także różnego typu klamry i okucia, których znaleziono łącznie osiem egzemplarzy. Zbiór ten można podzielić na mniejsze podtypy. Pierwszy z nich tworzą dwie klamry, które można uznać za szkodnicze i przypisać do typu A wg Vlierma-

Tabela 5. Grabin, st. 1. Częstość występowania wydzielonych typów wylewów w kolejnych grupach technologiczno-surowcowych (oprac. R. Solecki)

Typ	GTS-1	GTS-2	GTS-3	GTS-4
WIA	5	19	2	3
WIB	9	28	1	2
WIC	7	17	2	
WID	3	19	1	
WIE	5	29	1	2
WIF	2	2		
WIG	1	2	1	
WIH	1	1	3	
WIIA	1	2		
WIIB	5	21	1	
WIIC		3		
WIID		4		
WIIE	3	5		
WIIF		1		2
WIIG		1		
WIIH		2		
WIIAA	2	16	2	
WIIBB		1		
WIIBC	1	5		
WIIID	2	3		
WIVA		1		
WIVB	1			
WIVC		1		

Tabela 6. Grabin, st. 1. Częstość występowania wydzielonych typów ornamentów w kolejnych grupach technologiczno-surowcowych (oprac. R. Solecki)

Typ	GTS-1	GTS-2	GTS-3	GTS-4
OIA	21	58	5	
OIB	52	124	16	5
OIC	9	30		1
OID	7	4	5	
OIE	3	3		
OIIA		36	13	
OIIB		1		
OIIC		2		
OIIIA		20	3	
OIIIB		5	-	
OIIIC		11	2	
OIIID	2	12	2	
OIIIE			1	
OIIIF	1	3		
OIIIG		4		
OIIIH		2		1
OIIIJ		1		
OIV	1	55	3	
OV		2	3	

¹³ Nadolski 1954: 60–66.

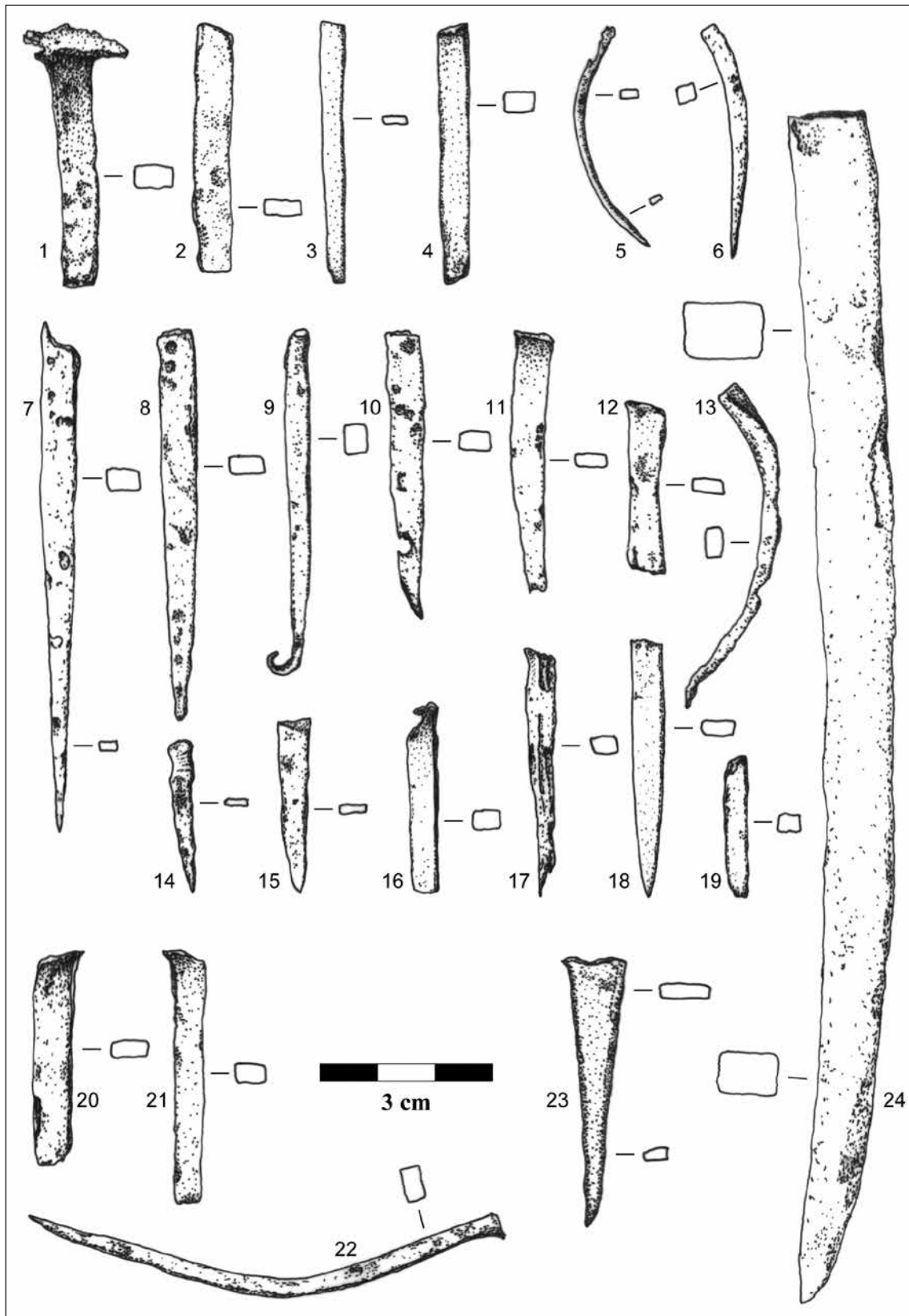
¹⁴ Nadolski 1954: 60–66.

¹⁵ Grążawski 2015: 367–372.

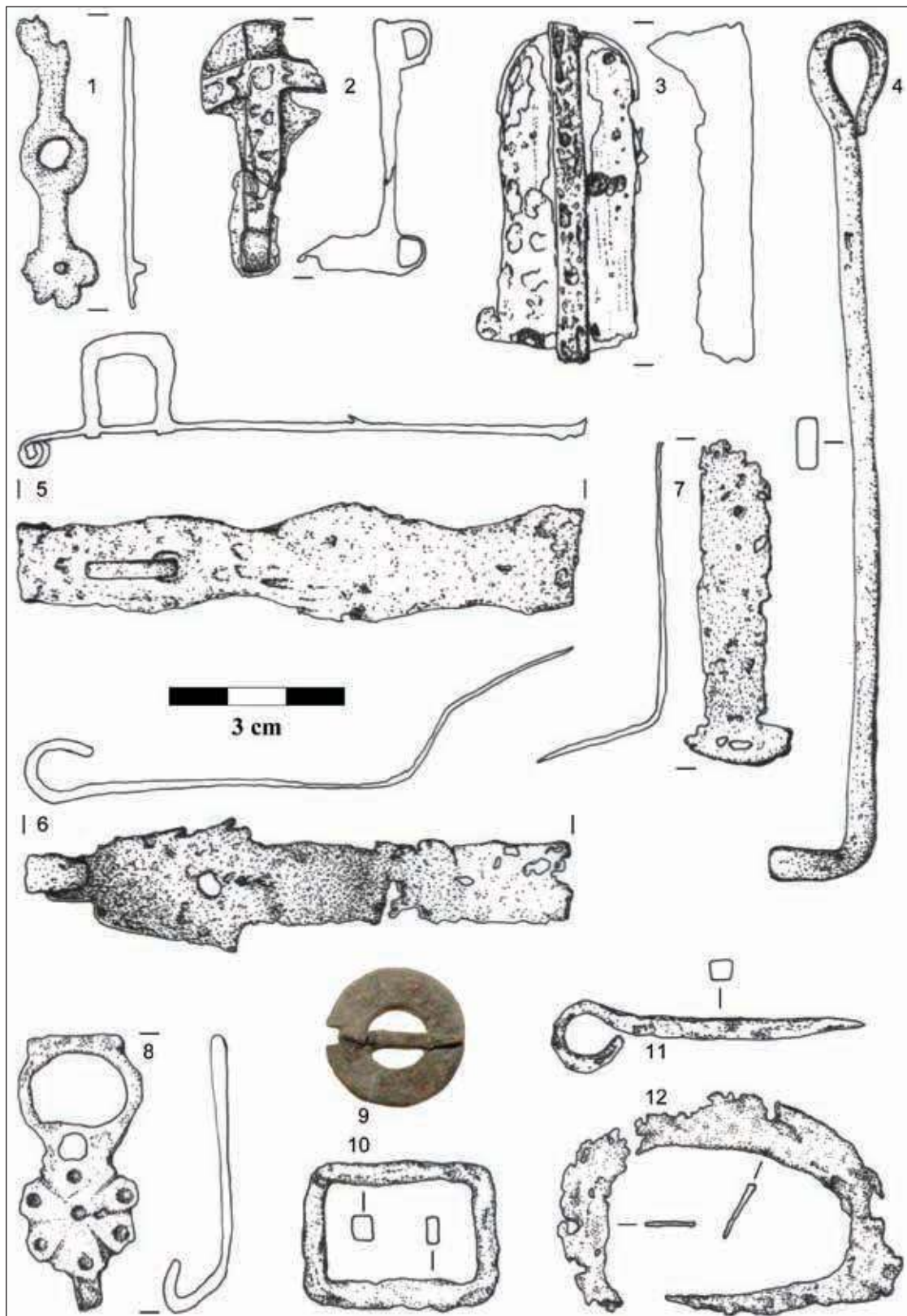
¹⁶ Kola 1979: 253.

¹⁷ Boguwolski 1976.

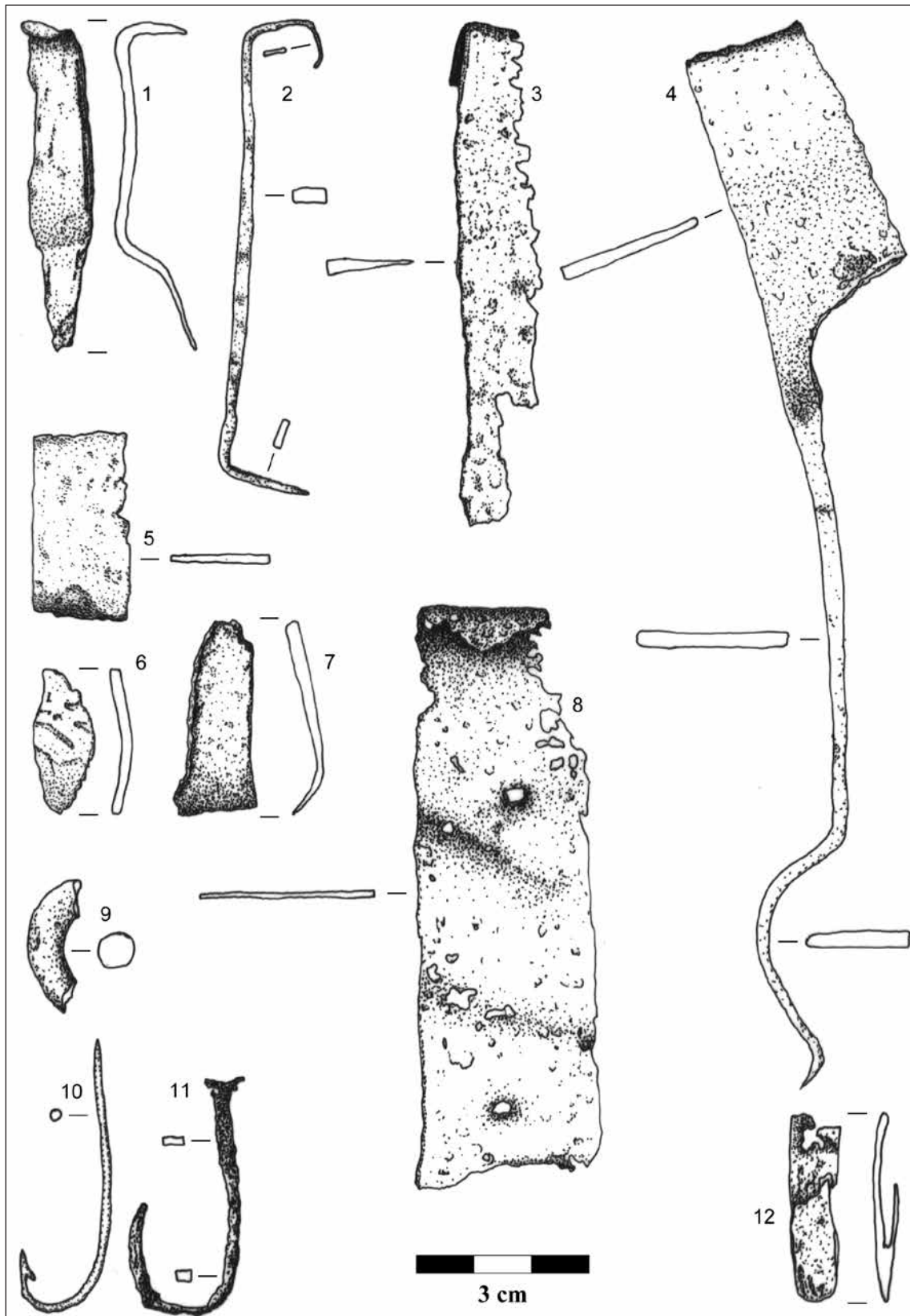
¹⁸ Gierlach 1966: 141–148.

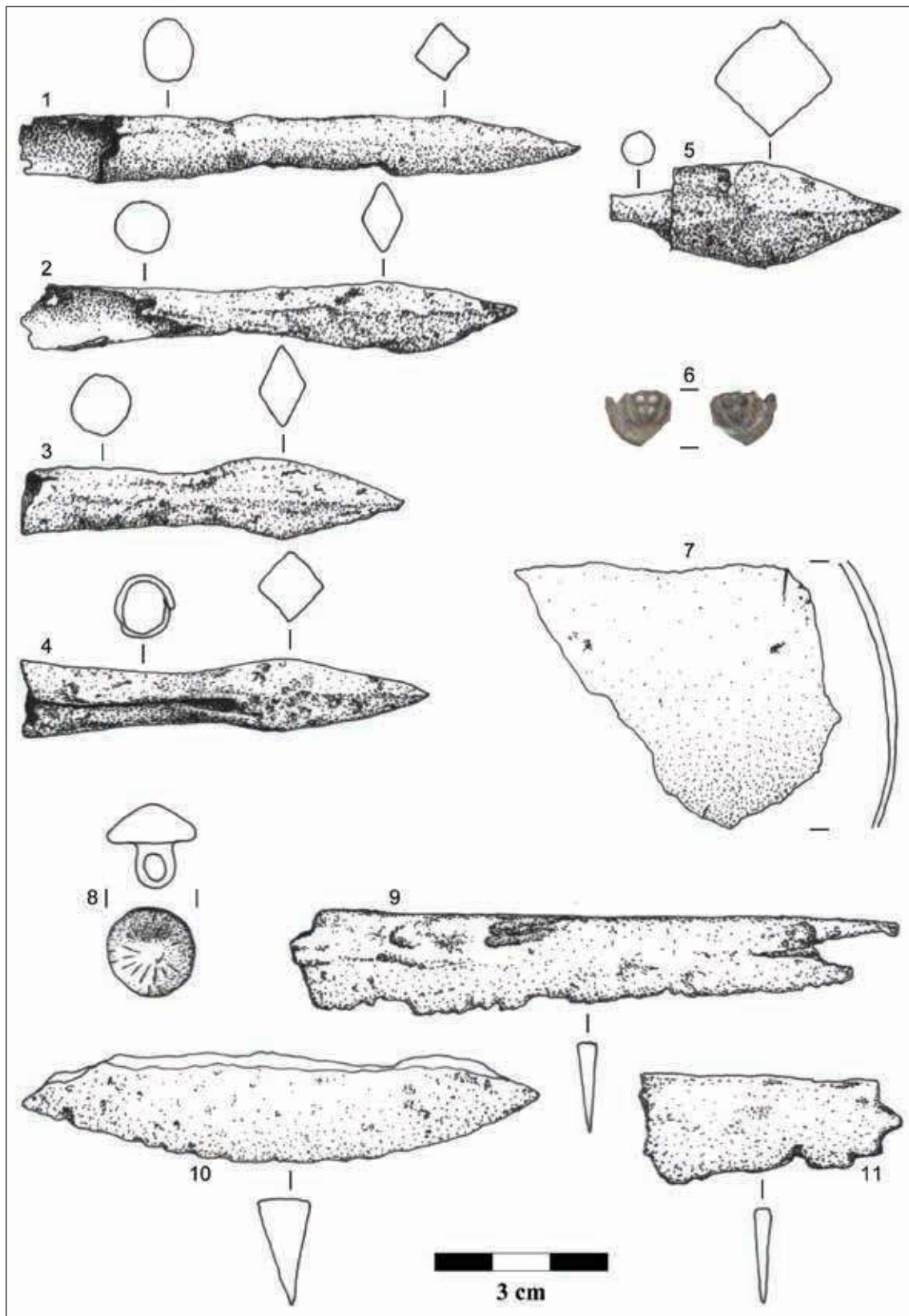
Tablica 7. Grabin, st. 1. Zabytki wydzielone z grodziska (rys. P. Potocka)

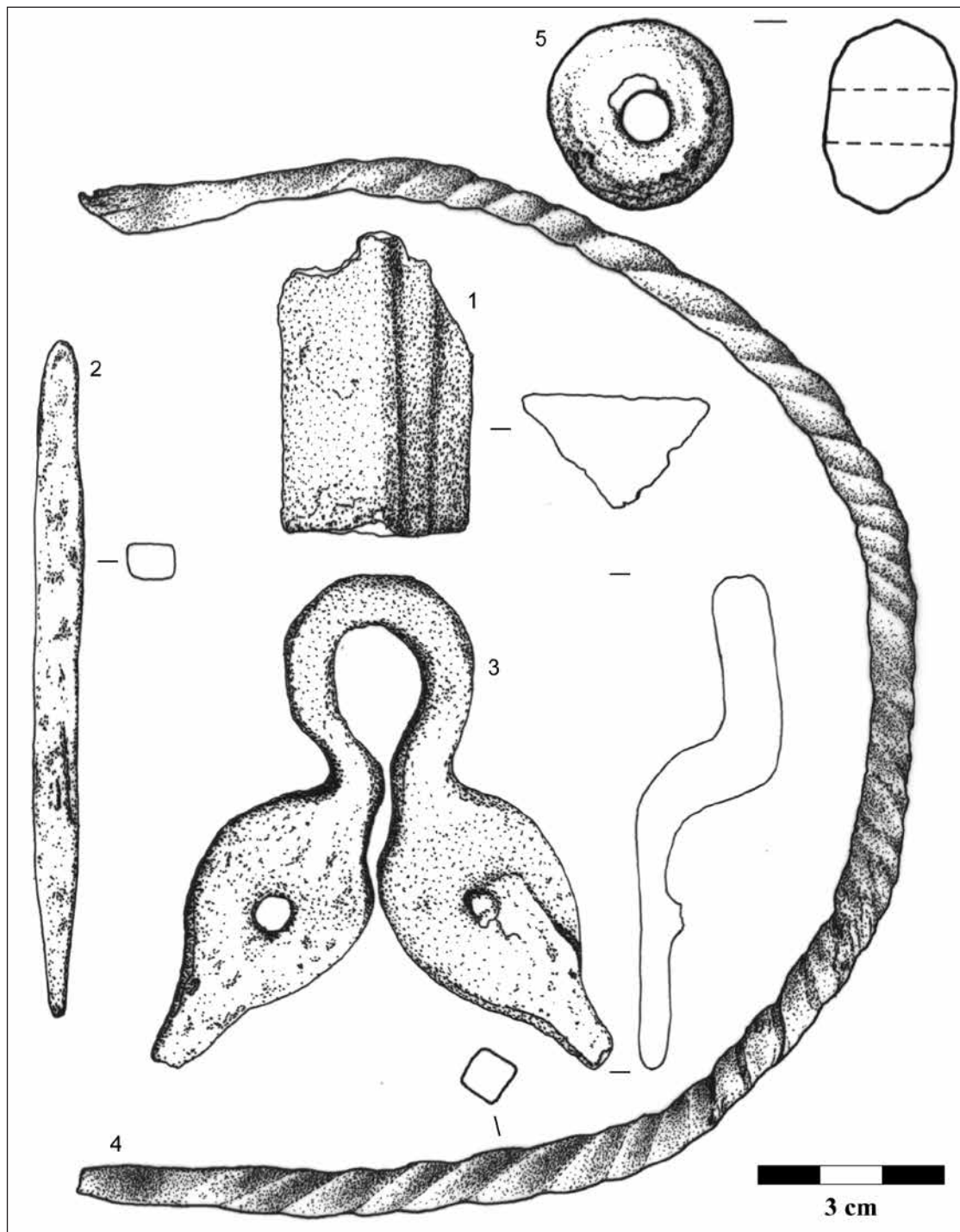
Tablica 8. Grabin, st. 1. Zabytki wydzielone z grodziska (rys. P. Potocka)

Tablica 9. Grabin, st. 1. Zabytki wydzielone z grodziska (rys. P. Potocka)

Tablica 10. Grabin, st. 1. Zabytki wydzielone z grodziska (rys. P. Potocka)

Tablica 11. Grabin, st. 1. Zabytki wydzielone z grodziska (rys. P. Potocka)

na (tabl. 9:1–2)¹⁹. W takiej formie znane są Gdańska z warstw datowanych na pierwszą połowę XII w.²⁰ Zostały one znalezione na wtórnym złożu, więc nie można wykluczyć, że związane są z pierwszą falą osadnictwa krzyżackiego na tym obszarze. Z drugiej strony mogą to być tylko kłamy przypominające formę kłamy skutniczej i wykorzystane w innym celu, za czym przemawia wydłużony kształt jednej z nich, który nie jest stosowany w skutnictwie. Drugi podtyp to różnego rodzaju okucia i zawiasy (tabl. 8:1, 5–8). Mniejsze i bardziej ozdobne mogły służyć jako wykończenia ksiąg, zaś większe jako elementy okien lub drzwi²¹.

Ze zbiorem tym wiąże się pośrednio także interesujący zespół, na który składają się dwa elementy kłódki cylindrycznej (tabl. 8:2–3), ułamana sprężyna kłódki (tabl. 9:12) oraz klucz (tabl. 8:4). Elementy te można datować szeroko na XIII–XIV w.²²

Ciekawym narzędziem jest ośnik, którego dwa okazy znalezione w Grabinie, st. 1. Pierwszy fragment (tabl. 9:4) należy do okazu o znacznych rozmiarach – zachowana część ostrza ma długość 4 cm i szerokość 2 cm, a na końcu ramienia, długości około 13 cm, znajduje się półkoliste wyprofilowanie o średnicy około 3 cm, w którym zapewne osadzona była drewniana rączka. Narzędzie tej wielkości służyło prawdopodobnie do korowania pni drzew. Analogie znane są m.in. z Gdańska i gródka w Bachotku²³. Drugi fragment (tabl. 9:3) jest zdecydowanie mniejszy i ma formę zbliżoną do typowego noża, tyle że ostrze długości około 9 cm i szerokości 9–12 mm nie zwęża się, a na jego obu końcach znajdują się otwory do osadzenia rękojeści. Oba fragmenty znalezione w warstwach niwelacyjnych Fazy II, związanej z formowaniem majdanu grodu. Oprócz ośników natrafiono na jeszcze trzy ostrza. Dwa z nich (tabl. 10:9, 11) to fragmenty noży, a trzecie (tabl. 10:10) ma półkolistą krawędź tnącą i zdecydowanie szerszy tyłec niż w przypadku noży. Jest więc częścią innego narzędzia o nieokreślonej funkcji.

Kolejnym typem narzędzi są haczyki do połowu ryb. W Grabinie, st. 1 natrafiono na dwa egzemplarze, z czego pierwszy (tabl. 9:10) wykonany był intencjonalnie w tym celu, a drugi (tabl. 9:11) to gwóźdź, który poprzez rozklepanie główki i charakterystyczne zagięcie ostrza przystosowano do połowu ryb.

Jako przedmioty codziennego użytku sklasyfikowano także naczynia nieceramiczne. Pierwsze to wiaderko, z którego zachowało się żelazne ucho (tabl. 11:3) i kabłąk wykonany ze skręconego drutu (tabl. 11:4) o rozpiętości około 17 cm. Drugie naczynie

(tabl. 10:7) wykonano z mosiądzu, lecz jego kształt nie jest możliwy do odtworzenia, gdyż zachował się jedynie fragment ścianki.

Do ozdób i części stroju zaliczono sprzączki pasa i guzik. Sprzączki pasa wystąpiły w trzech kształtach: okrągłym (tabl. 8:9), półokrągłym (tabl. 8:12) i prostokątnym (tabl. 8:10). Natrafiono także na żelazny języczek (tabl. 8:11), który pierwotnie mógł być częścią sprzączki. Guzik (tabl. 10:8) wykonano ze srebra i ma formę kolistego, stożkowatego, pustego w środku guza, do którego płaskiej części przylutowano niewielką blaszkę z otworkiem. W takiej formie guziki pojawiają się w Polsce w XIII w., a upowszechniają się w wieku XIV²⁴.

Jedynym znalezionym numizmatem to fragment srebrnego brakteata z tarczka trójkątną lub ostrołukową i z krzyżem (tabl. 10:6). Należy on do typu określonego, jako „tarczka z krzyżem I” i można go datować na pierwszą ćwierć XIV w.²⁵

W ostatniej grupie znalazły się głównie fragmenty żelaznych blaszek (tabl. 9:5–7) i kawałek żelaznego wygiętego drutu (tabl. 9:9). Tu także zaliczono fragment prostopadłościennej sztabki (tabl. 11:1) wysokości około 5 cm o podstawie trójkąta prostokątnego, równoramiennego o długości ramienia około 2 cm, którą wykonano ze stopu z dużą domieszką miedzi.

Zabytki niemetalowe

Do zabytków niemetalowych należy ceramiczny przęślik (tabl. 11:5) znaleziony w warstwie niwelacyjnej, formującej *plateau* majdanu. Reprezentuje on typ dwustożkowy o zaokrąglonych załomach stożków i o płaskich biegunach. Zaokrąglenie załomów stożków może być wynikiem użytkowania przedmiotu. Średnica przęślika wynosi około 3 cm, średnica otworu jest stała na całej jego długości i wynosi około 0,8 cm. Analogiczny egzemplarz pochodzi ze stanowiska w Węgrach, gm. Sztum, pow. sztumski²⁶.

Drugą grupę tworzą dwa małe kawałki szkła okiennego znalezione w zasypisku piwniczki. Z jednej strony obecność szkła okiennego nie powinna być zaskoczeniem, gdyż jego wykorzystywanie w takiej formie zostało potwierdzone dla stanowisk datowanych na XII i XIII w., a na wiek XIV datowane są pracowanie szklarskie w Toruniu²⁷. Niemniej znalezienie szkła okiennego na stanowisku niemiejskim, świeckim i o relatywnie wczesnej metryce należy uznać za rzadkość.

¹⁹ Vlierman 1996: 8–54.

²⁰ W. Ossowski 2010: 45–51.

²¹ Łukomiak 2016.

²² Łukomiak 2016.

²³ Barnycz-Gupieniec 1959: 51; Grążawski 1988: 332–333.

²⁴ J. Sawicki 2012: 105–106.

²⁵ Określenia typu dokonał G. Śnieżko z Muzeum Zamku Królewskiego w Warszawie; por. Paszkiewicz 2009: 117.

²⁶ Haftka i Wadyl 2015: 141, 142, 214.

²⁷ Wyrobisz 1968: 107–111.

Tabela 7. Liczba kości zwierzęcych poszczególnych gatunków w kolejnych fazach użytkowych grodziska w Grabinie, st. 1 (na podstawie wyników analiz A. Gręzak, oprac. R. Solecki)

	Kura domowa	Gęś	Bydło	Owca / koza	Świnia	Koń	Pies	Jeleń	Zając
Faza I	-	-	1	-	-	11	-	-	-
Faza II	-	-	1	1	2	9	-	-	-
Faza III	4	-	10	13	14	2	1	-	1
Faza IV	1	1	48	22	67	6	1	1	-
Faza V	-	-	1	3	4	1	2	-	-

Tabela 8. Spalone i niespalone szczątki roślinne ze stanowiska w Grabinie, st. 1, gm. Ostróda. Objaśnienia: typ szczątka: z - ziarniak, o - owoc, n - nasiono, d - drewno, ko - kora, sc - sklerocja, ? - nieokreślony (oprac. M. Lityńska-Zajac i M. Moskal-del Hoyo)

Nazwa taksonu	Chronologia	Faza I	Faza II	Faza IV	Suma
	numer jednostki stratygraficznej	19	17	39	
	typ szczątka	szczątki spalone			
<i>Carpinus betulus</i>	d	6	5	15	26
<i>Fagus sylvatica</i>	d	1	2	5	8
<i>Pinus sylvestris</i>	d		2		2
<i>Alnus sp.</i>	d			1	1
<i>Quercus sp.</i>	d	3	5	13	21
<i>Tilia sp.</i>	d			5	5
Betulaceae	d	1			1
liściaste	d	1		1	2
Suma		12	14	40	66
<i>Cenococcum geophilinum</i>	sc	100	100	112	312
		szczątki niespalone			
<i>Chenopodium album</i>	n			1	1
<i>Galium spurium</i>	o			1	1
<i>Sambucus nigra</i>	n			43	43
Suma				45	45

KOŚCI ZWIERZĘCE

ANNA GRĘZAK

Kości zwierzęce tworzą zbiór składający się z 236 elementów, z których 228 (96,6%) udało się oznaczyć pod względem gatunkowym. Częstość występowania kości danych gatunków w kolejnych fazach użytkowych stanowiska przedstawia poniższa tabela (tab. 7).

Kości zwierzęce z Grabina, st. 1 mają w większości charakter pokonsumpcyjny, na co wskazują odnalezione na nich ślady będące wynikiem rąbania, filetowania lub skórowania. Zaobserwowano je kościach bydła, owcy/kozy, świni i konia. Na kości konia odnalezionej w warstwach Fazy I natrafiono także na ogryzanie jej przez psa.

SZCZĄTKI ROŚLINNE

MARIA LITYŃSKA-ZAJĄC I MAGDALENA MOSKAL-DEL HOYO

Z grodziska w Grabinie, st. 1 pobrano sześć prób archeobotanicznych, w tym cztery z zachowanym materiałem roślinnym. Jedna z nich datowana jest na

Fazę I, jedna na Fazę II i dwie na Fazę IV grodziska. Wśród zwęglonych szczątków roślinnych wystąpiły jedynie węgle drzewne²⁸. Znaleziono także sklerocja grzyba czarniaka właściwego *Cenococcum geophilinum* oraz diaspory niespalone, które najprawdopodobniej są wynikiem współczesnego zanieczyszczenia (tab. 8). Udokumentowano osiem taksonów, w tym sześć określonych jako minimalna liczba taksonów. Oznaczono trzy taksony do poziomu gatunku (grab zwyczajny *Carpinus betulus*, buk zwyczajny *Fagus sylvatica* i sosna zwyczajna *Pinus sylvestris*) oraz trzy do poziomu rodzaju (olsza *Alnus sp.*, dąb *Quercus sp.* i lipa *Tilia sp.*). Najliczniejsze były fragmenty graba i dębu, które wystąpiły w trzech próbach.

CHRONOLOGIA STANOWISKA

RAFAŁ SOLECKI

Grodzisko w Grabinie, st. 1 znajduje się w pobliżu wsi Grabinek, która po raz pierwszy pojawia się w źródłach w roku 1325, jako część większego nadania,

²⁸ Opis metody badań: Lityńska-Zajac i Moskal-del Hoyo 2016.

które Luther z Brunzswiku przekazał między innymi rycerzowi Janowi Otaschowi (*Ritter Hans von Otatz*). Także w 1325 r. rycerz Jan Otasch daje sołtysowi Albertowi ziemię na założenie wsi, co można wiązać z jej lokacją²⁹. Etymologia słowa *Otatz* wywodzi się prawdopodobnie od hydronimu *Otacz/Otoczna*, będącego nazwą nieistniejącego starorzecza Wkry na wysokości Zielunia, miejscowości położonej około 70 km od Grabina³⁰. Tak więc Grabin byłby wsią lokowaną przez miejscowego rycerza w 3. dekadzie XIV w. i zapewne zarządzaną przez jego rodzinę w wieku XIV i XV. W 1540 r. wieś należała już do Jana von Epingena, prawdopodobnie osadnika niemieckiego³¹.

Analiza materiału ceramicznego i datowanie fragmentu monety wskazują, że gród mógł powstać w początkach XIV w. Jednakże w południowej części przebadanego terenu wyróżniono na podstawie szczątkowo zachowanych warstw użytkowych horyzont związany z użytkowaniem tego miejsca już wcześniej. Osadnictwo to nie mogło być jednak też dużo starsze, gdyż brak jest w materiale ceramicznym fragmentów, które byłyby wcześniejsze niż przełom XIII i XIV w. Zapewne więc warstwy użytkowe związane są z osadnikami, którzy przybyli w to miejsce w momencie lokowania wsi, a więc w 3. dekadzie XIV w. Długość wolnizny wynosząca 14 lat sugeruje, że wieś była lokowana na surowym korzeniu³², toteż w pierwszej kolejności zapewne zatroszczono się o infrastrukturę samej wsi, a dopiero wzniesiono gród. Należy zatem założyć, że gród powstał około połowy XIV w. (Fazy II i III), a starszy horyzont (Faza I) związany jest z pojawieniem się osadników na tym obszarze około 3. dekady XIV w.

Moment zniszczenia grodu może być określony na podstawie analizy materiału ceramicznego i najpewniej należy go wiązać z wydarzeniami wojny trzynastoletniej.

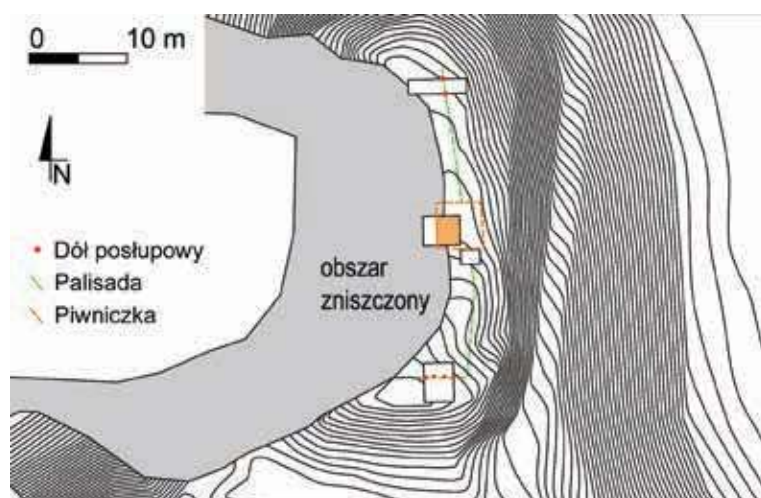
Można podejrzewać, że na obszarze stanowiska znajdowały się także relikty starszego osadnictwa, które można wiązać z wczesną epoką żelaza. Podejrzanie to bierze się z odnalezienia jednego fragmentu ceramiki datowanego w ten sposób, która znajdowała się w obrębie zasypiska średniowiecznej piwniczki. Dostała się tam zapewne w trakcie niwelowania obszaru grodu, po tym jak zostało ono zniszczone.

DZIEJE GRODZISKA W GRABINIE, ST. 1

Wyniki badań archeologicznych grodziska w Grabinie, st. 1 przyniosły zaskakująco bogate wyniki. Okazało się, że pomimo ogromnych zniszczeń wyrządzonych

przez piaskarnię lub żwirownię, która zniszczyła większą część majdanu, w każdym z wytyczonych wykopów natrafiono na ślady osadnictwa. Na podstawie zarejestrowanych obiektów można dokonać próby rekonstrukcji pierwotnej formy grodu (ryc. 16). Zachowany fragment fosy i wschodniej części majdanu sugeruje, że skala niwelacji tworzących *plateau* majdanu nie były znaczne. Polegały one zapewne na rozgarnięciu centralnej, najwyższej części cypla i zdeponowaniu uzyskanej w ten sposób masy ziemi wzdłuż krawędzi. Pozwoliło to na zwiększenie powierzchni majdanu, ale nie na usypanie wałów. Gród w takiej postaci był chroniony od wschodu, zachodu i północy przez wysokie stoki cypla i opływającą go rzekę Grabiczek, a od południa przez relatywnie głęboką fosę – różnica wysokości pomiędzy dnem fosy, a obecnym poziomem majdanu w jego południowej części wynosi około 3,5 m. Dodatkowo krawędź majdanu została umocniona za pomocą palisady. Tworzyły ją słupy o średnicy do około 40 cm wkopane w ziemię w odległości około 90–140 cm od siebie. Słupy te stanowiły zapewne bazę do mocowania poziomych elementów drewnianych, desek lub belek, które nie pozostawiły po sobie bezpośredniego śladu. Za pośredni ślad można przyjąć występowanie w pobliżu dołów postłupowych gwoździ, które mogły służyć do mocowania desek. Dodatkowo, w wykopie 1, na linii tych dołów natrafiono na dwa grotty bełtów.

Z wewnętrzną infrastrukturą grodu można wiązać jedynie relikty odkrytej piwniczki, która opierała się o krawędź majdanu w jego wschodniej części. Zidentyfikowane wymiary piwniczki to długość około 3,6 m liczona po osi północ-południe, szerokość około 2 m i głębokość do 1,7 m. Szacowana na podstawie odwiertów geologicznych maksymalna wielkość piwniczki to około 4 x 6 m. Ściany piwniczki oraz znajdujący się ponad nią co najmniej parterowy budynek, wznies-

Ryc. 16. Plan grodziska w Grabinie, st. 1 z rekonstrukcją jego zabudowy w Fazie III (oprac. R. Solecki)

²⁹ Lietz 1976: 165, 180, 184, 200.

³⁰ Kowalczyk 1997: 386; Supruniuk 2002: 152.

³¹ Lietz 1976: 180.

³² Lietz 1976: 180.

sione były w konstrukcji szkieletowej. Na poziomie piwniczki przestrzenie szkieletu były wypełnione za pomocą kamieni, gałęzi i gliny, a na poziomie parteru za pomocą gliny. Właśnie w takiej kolejności stratygraficznej występują wyraźne pokłady tych surowców z ewidentnymi śladami pożaru – kamienie się kruszą, glina jest wyżarzona, a elementy drewniane spalone.

Pomimo przebadania bardzo ograniczonego obszaru, natrafiono na bardzo liczny zbiór zabytków. Część ze znalezionych przedmiotów posiadała zapewne ówczesną znaczną wartość. Nasuwa się więc wniosek, że pożar który strawił budynek był nagły i gwałtowny.

Odkryte relikty można interpretować jako siedzibę rycerską, należącą prawdopodobnie do potomków rodu Otatz. Przestała ona istnieć w wyniku gwałtownego pożaru, po którym nie została odbudowana, a jej obszar został rozgarnięty. Prawdopodobnie pożar był wynikiem najazdu i walki, za czym przemawiają znalezione groty bełtów, częściowo pochodzące z linii palisady. Biorąc pod uwagę wnioski płynące z analizy ceramiki, a dotyczące chronologii stanowiska, można wiązać ten pożar z wydarzeniami wojny trzynastoletniej z połowy XV w.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Abramek B.
1995. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103–119.
2007. Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia. *Archaeologia Historica Polona 17: Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, 95–111. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Achremczyk, S.
2006. Susz polityczne dzieje miasta, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 33–40. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Acsádi, G. i J. Nemeskéri
1970. *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andel, K.
1959. Pekáče a pece z doby hradištnej v Zemplíne. *Študijné Zvesti AÚSAV* 3: 115–129.
- Affelski, J. i Z. Dłubakowski
2011. Badania archeologiczne na wielokulturowej osadzie w Legardzie, stanowisko 1 (AZP 52–52/1), gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2005–2006, [w:] *Raport 2005–2006*, 487–495.
- Andrzejewska, A.
1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. wrocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175–185.
- Ansorge, J.
2000. Mittelalterliche Kalkbrennerei in Vorpommern, [w:] U. Müller (red.), *Handwerk, Stadt, Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, 131–144. Frankfurt: Peter Lang.
- Antoniewicz J.
1949. *Rezerwat: grodzisko w Świątlinie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego* 3: 51–77.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pręgoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20: 327–368.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5–211.
- Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska
1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Auch, M., M. Bogucki i M. Trzeciecki
2012. Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku Janów Pomorski 1, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, 1:2, 233–295. Studia nad Truso 1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Barnycz-Gupieniec, R.
1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w XXIII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis 8. Łódź: Ossolineum.
- Baron, J. i P. Rzeźnik
1999. Wczesnośredniowieczny budynek z tzw. korytarzykiem wejściowym z osady w Obiszowie na Wzgórzach Dalkowskich. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41: 269–280.
- Bass, W.M.
1995. *Human osteology: a laboratory and field manual*. Springfield: Missouri Archeological Society.
- Behla, A.
1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*. Berlin: A. Asher.
- Beranová, M.
1979. Diskuse o tzv. pražnicích. *Archeologické rozhledy* 31 (1): 101–104.
- Bezenberger, A.
1900. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 21: 88–90.
- Bieńkowska, K.
2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 121–166.
- Bieńkowska, K. i N. Pachobut
2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Biermann, F. (red.)
2001. *Peningsberg. Untersuchungen zu der slawischen Burg bei Mittenwalde und zum Siedlungswesen des 7./8. Jahrhunderts am Teltow und im Berliner Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 26. Weissbach: Beier and Beran.
- Biermann, F., C. Herrmann i A. Koperkiewicz
2016. Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 49–70. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Błędowski, P., W. Chudziak i M. Weinkauff
2007. Wczesnośredniowieczna osada podgrodzowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005), [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, 249–261. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Błoński, M.
2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archaeologia Polski* 45: 53–91.

- Boetticher, A.
1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. T. 3: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert.
- Boguwolski, R.
1976. Plemięta, gm. Gruta. *Informator Archeologiczny 1975*: 256–257.
- Bojanowski, M.J., U. Czarniecka, A. Gąsiński, P. Jokubauskas, U. Kobylińska, Z. Kobyliński i Ł. Kruszewski
2016. Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 113–171. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Bojanowski, M.J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 423–456. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Bojarski, J.
1997. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] W. Chudziak (red.) *Wczesnośredniowieczny szlak łódowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*, 163–186. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997, [w:] M. Dworaczyk et al. (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.–24. października 1997 r.: materiały*, 199–210. *Acta Archaeologica Pomoranica 1*.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej. *Archaeologia Historica Polona 17*: 397–421.
2012a. Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia 32*: 291–364.
2012b. *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bokiniec, A.Z.
2006. Przyczynek do znajomości materiałów z przełomu epok kamienia i brązu w obwodzie kalinińskim na podstawie badań W.I. Timofiejewa, [w:] A.Z. Bokiniec i J. Sobieraj (red.), *Pruthenia Antiqua: studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: 185–195. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Born, E.
1984. *Die Kunst zu Drechseln*. München: Callwey.
- Brachmann, H.
1964. Slawische Pokale aus dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1964*: 265–272.
- Brzeziński, W.
1991. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, pow. suwalski w latach 1984–1986. *Rocznik Białostocki 17*: 372–377.
- Brzeziński, W. (red.)
2007. *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Spławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991–1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2*: 115–132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Buikstra, J.E. i D.H. Ubelaker (red.)
1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, Research Series 44.
- Buko, A.
1990a. Wykorzystanie zjawisk erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych. *Sprawozdania Archeologiczne 42*: 349–359.
1990b. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław: Ossolineum.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker i J.E.A. Jans
2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen: Barhuis Publishing & Groningen University Library.
- Chilmon, K.
1981. Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (z badań Akademii Medycznej w Białymstoku). *Rocznik Białostocki 15*: 211–244.
- Chlebowski, B. i W. Walewski (red.)
1890. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Chłodnicki, M. i L. Krzyżaniak (red.)
1998. *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

- Chmielowska, A.
1971. *Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich*. Acta Archaeologica Lodziensia 20. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Chudziak, W.
1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas i Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
1997. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad Jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Silm.
- Chudziak, W. i J. Bojarski
1996. *Sprawozdanie z badań na stanowisku 1 w Suszu, gm. loco w 1996 r.* Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (maszynopis).
1997a. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9)*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
1997b. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja Amicus Universitatis Nicolai Copernici.
- Chudziakowa, J.
1974. *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne 5. Poznań: PWN.
- Chudziakowa, J. (red.)
1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Cnotliwy, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław: Ossolineum.
1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszowicy na Kujawach*. *Studia Archeologiczne* 31: 153–241.
2013. *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2, 13–181. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Cnotliwy, E., L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.)
1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław: Ossolineum.
- Conwentz, H.
1892. *Pfahlbau und Burgwall von Kl.-Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg in Westpreussen*. *Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde* 3: 81–82.
1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens. Natur und vorgeschichtlicher Kunst*. Danzig: Provinzial-Museum.
- Corpus
1973. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 1. Bezirke Rostock (Westteil), Schwerin und Magdeburg. Berlin: Akademie Verlag.
1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 2. Bezirke Rostock (Ostteil), Neubrandenburg. Berlin: Akademie Verlag.
- Cramer, H.
1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 1*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 15.
1886. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 2*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 16.
- Crome H.
1937. *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*. *Altpreußen. Vierteljahrsschrift für Vor und Frühgeschichte* 2: 97–125.
1938. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums*. *Prussia* 32: 173–209, 297–324.
1940. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (Schluß)*. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde* 34: 83–154.
- Czebreszuk, J.
1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 7. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.
2000. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] A. Koško (red.), *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, 423–454. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. T. 3, Część 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dąbrowska, M.
1987. *Kaflę i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Dąbrowski, J.
1999. *Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 227–254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Demińska, M.
1963. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

- Dębowska, B.
2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkwini. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3: 7–39.
- Długokęcki, W.
2006. Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku. *Pruthenia* 2: 9–54.
- Driesch, von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Dudak, W. i P. Owczarek
2014. Osada wielokulturowa w Orenicach koło Piątku w woj. łódzkim. Materiał ruchomy. Autostrada A1, [w:] J. Maik (red.), *Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN* 16: 26–28. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzieduszycki, W.
1976. Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 24 (1): 35–54.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X wieku po połowę XIV w.* Wrocław: Ossolineum.
- Dzierżykray-Rogalski, T.
1960. Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych. *Człowiek w czasie i przestrzeni* 3 (1): 49–51.
1968. Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych, [w:] K. Jażdżewski, (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, 627–635. Wrocław: Ossolineum
- Dziubek, E.
1988. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. Włocławskie. Informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 22: 121–146.
2004. Architektoniczne elementy obiektu oraz wystrój i wyposażenie izb zamkowych, [w:] L. Kajzer (red.), *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, 177–186. Rypin: Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej.
- Engel, M.
2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, 321–331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63, *Archaeologica Here-ditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Engel, M., J. Okulicz-Kozaryn, C. Sobczak
2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i W. Brzeziński (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517–544. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Engel, M. i C. Sobczak
2016. Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, [w:] Z. Kobylński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 7–26. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Fedorczyk, M.
1998. Materiał ceramiczny z osady na „Ptasiej Wyspie”, st. II, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 139–148. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipowiak, W.
1962. *Wolinianie. Studium osadnicze, cz. I*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Fonferek, J., M. Marcinkowski i U. Sieńkowska
2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Fuglewicz, B.
2013. Obraz społeczności radomskiej wczesnego średniowiecza przez pryzmat tzw. zabytków wydzielonych, [w:] A. Buko, D. Główna i M. Trzeciecki (red.), *Ziemia niczyja – ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą a Pilicą*, 77–105. Radom – korzenie miasta i regionu 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gajewska, M. i J. Kruppé
1965. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13: 161–184.
1973. Rzut oka na dotychczasowe wyniki badań archeologicznych we Fromborku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21: 617–631.
- Gałązka, D.
2012a. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Ilawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2012b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Lubawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyjskiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gąssowska E. i Ł. Okulicz
1975. Badania sondażowe osiedla obronnego w miejscowości Maradki, pow. Mrągowo. *Światowit* 34: 319–326.
- Gee, H.
1993. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and taxonomic status of *Bos* and *Bison*. *Journal of Quaternary Science* 8 (1): 79–92.
- Gierlach, B.
1966. Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 141–148.
1972. *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Gładkowska-Rzeczycka, J.
1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Pomorania Antiqua* 4: 21–67.
1974. O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 85–92. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Głosek, M.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 99–106. Warszawa: PWN.
1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica* 24: 237–248.
- Górska, I., L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1976. *Grodziska Mazowska i Podlasia*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski K. (red.)
1949. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Grądzawski, K.
1988. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na Ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 11: 317–341.
1993. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu – problem grodów w Dolinie Lutryny. *Pomorania Antiqua* 15: 29–56.
2002. *Przemiany w wytórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w. – 1. połowa XIII w.)*. Włocławek: Lega.
2003. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 83–108. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2015. Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 1: 367–372.
- Gręzak, A.
2013. Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 297–300. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gręzak, A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* 41: 139–167.
- Gruszka, B.
2012. Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym, [w:] B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, 47–129. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Haftka, M.
1974. Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski. *Pomorania Antiqua* 5: 329–342.
1988. Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew. *Pomerania*

Antiqua 13: 171–198.

Haftka, M. i S. Wadył

2015. *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI-XII w.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Halstead, P. i P. Collins

2002. Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult ovis and capra. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.

Hartmann, E.

1967. *Das Kirchspiel Locken Kr. Osterode i. Ostpr.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 78. Marburg: J.G. Herder-Institut.

Hensel, W.

1950–1959. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.

1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa: PWN.

Hensel, W. i Z. Hilczer-Kurnatowska

1972–1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6. Wrocław: Ossolineum.

Hensel, W., Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska

1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Wrocław: Ossolineum.

Herbich, T.

2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 351–359. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Herrmann, J.

1998. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg und Rugard.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33. Lübsdorf: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern.

Heym, W.

1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*: 51–60. Marienwerder.

Hilczerówna, Z.

1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku.* Poznań: PWN.

1961. *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny 4. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

Hoffmann, M.J.

1992. Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, [w:] J. Okulicz-Kozaryn i W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, 20–38. Barbaricum 2. Warszawa: Tokawi.

1996. Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie na Pojezierzu Iławskim, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, 81–92. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

1999a. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

1999b. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9–21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2000. *Kultura i osadnictwo strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2006. Susz i okolice w starożytności i wczesnym średniowieczu, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 1032. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.

2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku.* Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Hollack E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Im Auftrage des ostpreussischen Provinzial Verbandes bearbeitet und herausgegeben.* Głogów – Berlin: KommissionsVerlag von Carl Flemming.

Holub, P., D. Merta i A. Zübek

2006. Cihlářská a vápenická pec na ulici Božetěchova v Brně–Králově Poli, [w:] J. Merta i O. Merta (red.), *Archeologia technica 17. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, 45–51. Brno: Technické muzeum v Brně.

Hołubiec, J.

1971. Historia lamp naftowych. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16 (4): 739–766.

Horbacz, T.J., A. Mikołajczyk i L. Wojda

1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C: Oświata i kultura, 9–25. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.

Ignaczak, M.

2002. *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw.* Materiały do syntezy pradziejów Kujaw

10. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ignaczak, M. i J. Affelski
2012. Osadnictwo z wczesnego okresu epoki żelaza na stanowisku Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008. Tom 1. Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, 51–157. Studia nad Truso 1:1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Iwanowska, G.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, 29–32. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu: katalog stanowisk*. Warszawa: Naukowa Oficyna Wydawnicza „Scientia”. Adalbertus: tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 3.
2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 180–203. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jasiński T.
1981. Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego. *Zapiski Historyczne* 46 (4): 5–33 (581–609).
- Jaskanis, D.
2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich i Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Jaskanis, J.
2013. *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie i Muzeum Okręgowe w Suwałkach.
- Jaskulska, E.
2013. Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 301–303. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jaworski, K.
1990. *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Józwiak, B.
2003. *Spółeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 11. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Jurys, L. i T. Woźniak
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Łukta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kabulski, P.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, arkusz Susz*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kajzer, L.
1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (2): 199–225.
1988. Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (4): 651–663.
- Kaletyn, M., T. Kaletyn i J. Lodowski
1968. *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław: Ossolineum.
- Kalinowski, P.
2009. *Śląskie monety Habsburgów. Katalog. Część II. Lata 1657–1705*. Kalety: Wydawnictwo Piotr Kalinowski.
- Kałagate, S.
1994. Ceramika z wieży rycerskiej w Witkowie, gm. Szprotawa, woj. zielonogórskie, stanowisko 6, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 161–184. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Kałużna-Czaplińska, J., P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2016. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 173–209. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Boreczynie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 457–466. Archaeologica Hereditas.

- tas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15: 15–85.
- Kapusta, E.
1987. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 21: 131–166.
- Karczewski, M.
1998. Ceramika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z osady w Paprotkach Kolonii, stan. 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 95–116. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2001. *Źródła archeologiczne do badań nad środowiskiem krainy wielkich jezior mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Karczewski, M., M. Karczewska i A. Pluskowski
2015. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 175–193. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Każmierczyk, J.
1969. Budownictwo mieszkalne z drewna w VI–XIII w. na obszarze Śląska. *Archeologia Polski* 14 (2): 167–214.
- Kazimierzczak, R., W. Chudziak, B. Kowalewska i J. Niegowski
2013. *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Łodygowo (Staw Łodygowo), gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie (Łodygowo stan. 1)*. Sprawozdanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Toruń: UMK.
- Każmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkan
1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kennecke, H.
2008. *Die slawische Siedlung von Dyrotz, Lkr. Havelland*. Materialien zur Archäologie in Brandenburg 1. Rahden: Marie Leidorf Verlag.
- Kilian, L.
1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Habelt.
- Kirpičnikov, A.N.
1974. O vremeni pojavlenija špory co zvezdočkoi na territorii drevnej Rusi. *Kvartalnik Historii Kultury Materialnej* 2 (2): 299–304.
- Kłęczar, B. i M. Rutyna
2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 7–29. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobryń, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.
- Kobusiewicz, M. (red.)
2008. *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kobylińska, U.
1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19–46.
2000. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 12–76.
2003. *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia (badania wykopaliskowe w Dołkach, Gneciukach i Potoce w woj. podlaskim)*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica” i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, 111–123. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014a. Prehistoric pottery form excavations at Starosiedle, site 3 in the years 2001–2004 / Pradziejowa ceramika zabytkowa z badań w Starosiedle, st. 3 w latach 2001–2004, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi*

- Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 265–446. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014b. Early Medieval pottery from Starosiedle, site 3 / Ceramika wczesnośredniowieczna ze st. 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 521–568. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014c. Small finds from site 3 at Starosiedle / Zabytki wydzielone ze stanowiska 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 605–635. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobylińska, U. i Z. Kobyliński
1993. Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze. *Archeologia Polski* 38 (2): 229–262.
2016. Wschodnia granica zasięgu występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Menkendorf-Szczecin, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka i M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 233–242. Kraków – Rzeszów: Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Rzeszowski.
- Kobylińska, U., Z. Kobyliński i D. Wach
2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 46: 189–227.
- Kobyliński, Z.
2012. Early Medieval Slavic settlement complex on the Elbe at Rosenhof, Gem. Altenzaun, Lkr. Stendal: preliminary results of the ongoing German-Polish excavation project, [w:] H. Meller (red.), *Zusammengegraben – Kooperationsprojekte in Sachsen-Anhalt*, 117–123. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 16.
2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia”: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2013. *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 281–302. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Kłęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim; wstępne wyniki badań, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 305–325. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., J. Nitychoruk, K. Rabięga, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek
2016. Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 247–293. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kochanowski, M.
1985a. Narzędzia rolnicze i gospodarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 159–164. Warszawa: PWN.
- 1985b. Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 165–183. Warszawa: PWN.

Wykaz cytowanej literatury

- Kola, A.
1979. Słoszewy, gm. Bobrowo. *Informator Archeologiczny 1978*: 253.
1985. Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 62–83. Warszawa: PWN.
- Kola, A. i G. Wilke
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 107–128. Warszawa: PWN.
- Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelom k anatomii člověka*. Brno: J. Kolda.
- Kołodziejowski, S.
1985. Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, 161–179. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koperkiewicz, A. i D. Krasnodębski
2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem – 15 lat później*, 465–485. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Kostrzewska, M.
1953. Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i we wczesnym okresie żelaznym. *Przegląd Archeologiczny* 9: 214–258.
- Kostrzewski, J.
1955. *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa: Ossolineum.
1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań: PWN
1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9: 139–211.
1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45: 384–395.
2001. Weryfikacja i odkrycie nowych grodzisk nad środkową Pasłęką. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998): 192–195.
- Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahistoryczne.
- Koziełto-Poklewski, B. i E. Martuszewski
1972. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 205–271. Olsztyn: Pojezierze.
- Kóćka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20–51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kóćka-Krenz, H. i A. Sikorski
1992. Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 135–148.
- Kruppé, J.
1967. *Garncarstwo warszawskie w wieku XIV i XV*. Wrocław: Ossolineum.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Kudrnač, J.
1981. Několik upozornění k tzv. pražnicím. *Archeologické rozhledy* 33 (2): 209–212.
- Kujot, S.
1913. *Dzieje Prus Królewskich. Część I. Do roku 1309*. Toruń. Towarzystwo Naukowe.
- Kurasiński, T. i K. Skóra
2012. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurzyk, K.
2013. Pozostałości osadnictwa z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na stanowisku 4 w Sztynwągu, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 33: 21–51.
- Kurzyk, K. i S. Wadył
2015. Obiekt obrzędowy kultury amfor kulistych z Ornowa-Lesiaka, stan. 3, gm. Ostróda, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M.J. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 85–93. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurzyk, K. i D. Werra
2011. Neolit i wczesna epoka brązu na ziemi dobrzyńskiej w świetle aktualnych badań archeologicznych, [w:] M. Fudziński i H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, 89–106. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne
- Kuszevska, E.
1961. Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 4, 145–200. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kuśnierz, J.
2006. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2: 79–102. Kraków – Sanok.
- La Baume, W.
1938. Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Kl. Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg (Westpr.). *Elbinger Jahrbuch*

- 15: 147–155.
- Lasek, P. i J. Przyrkowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 381–383. *Archaeologica Hereditas* 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lasek, P. i S. Szczepański
2016. Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder. *Buletyn Historii Sztuki* 78 (3): 431–458.
- Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski* 29 (2): 246–265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz, L.
1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lenarczyk, L.
1991. Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki* 16: 483–485.
- Lepówna, B.
1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 7. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Leyding, G.
1972. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, 39–48. Olsztyn: Pojezierze.
1973. Z dziejów powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, 41–95. Olsztyn: Pojezierze.
- Liek, G.
1893. *Die Stadt Löbau in Westpreussen*. Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder.
- Lietz, Z.
1976. Z dziejów wsi, [w:] E. Kulig (red.) *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic* 161–204. Olsztyn: Pojezierze.
- Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gessellschaft in Danzig* 4(1): 1–6.
1887. *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig: Commissions-Verl. von Wilhelm Engelmann.
- Lityńska-Zajac, M. i M. Moskal-del Hoyo
2016. Wyniki badań archeobotanicznych grodzisk z zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 211–230. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lodowski, J.
1972. *Sądowel we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyman, R.L.
1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Łapo, J.M.
2009a. Wyprawa nad Tyrkło, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 559–567. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
2009b. Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia* 4: 241–286.
- Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji*. Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łosiński, W.
1963. Badania stacji archeologicznej Kołobrzeg IHKM w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15: 177–184.
1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzecze Dolnej Parsęty: VII-X/XI w*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukomiak, K.
2016. *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*. Łódź: ArchaeGraph.
- Machnik, J.
1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] W. Hensel i T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich*. T. 2. *Neolit*, 337–411. Wrocław: Ossolineum.
- Makowiecki, D.
2013. Wyroby z poroża i kości w ujęciu zoologicznym, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2: 183–220. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Malinowska-Łazarczyk, H.
1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Malinowski, A.
1974. Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 7–15. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Malinowski, T.
1953. Z problematyki polskich prażnic wczesnośredniowiecznych. *Z otchłani wieków* 22: 50–53.
1955. Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* 2 (1): 30–32.
1959 (1957–1958). Wczesnośredniowieczne prażnice w Wielkopolsce. *Przegląd Archeologiczny* 11 (32–33): 68–80.
- Manasterski, D.
2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szeszno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mańkowski, A.
1923. *Nazwy miejscowe powiatu lubawskiego*. Wąbrzeźno: B. Szczuka.
- Marciniak-Kajzer, A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171–188.
2006. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51: 121–144.
- Marcinkowski, M.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Margalha, M.G., J. Appleton, F. Carvalho, R. Veiga, A. Santos Silva i J. de Brito
2008. *Traditional lime kilns – industry or archaeology?*. Historical Mortars Conference, Lisboa. Internet: https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology (wgląd: 25.01.2017).
- Martuszcwski, E.
1972. Dzieje powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 51–105. Olsztyn: Pojezierze.
- Martuszcwski, E. i T. Oracki
1976. Dzieje Ostródy, [w:] E. Kulig i in. (red.), *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, 72–106. Olsztyn: Pojezierze.
- Mařík, J.
1997. Pánve klučovského typu. *Zprávy české archeologické společnosti. Supplément* 32. Praha.
- Meyza, K.
1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny* 2: 521.
- Michalski, J.
1984. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1984 r. na stan. 1 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. Elbląskie*. Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
1985a. Łodygowo, gm. Kisielice, woj. elbląskie, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny* 1984: 136.
1985b. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 2 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. elbląskie w okresie od 25.06. do 25.07.1985*. Archiwum WUOZ w Olszynie, delegatura w Elblągu.
1989. Osadnictwo pogranicza kultur łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich w Łodygowie, woj. elbląskie, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, 133–145. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 45–51. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 133–140. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
- Michalski, J. i J. Budziszewski
1993. Siedemdziesiąt lat badań wykopaliskowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] S. K. Kozłowski i J. Kolendo (red.), *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, 211–252. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikłaszewicz, D.
1995. Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 16: 341–356.
- Mirek, Z., H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając i M. Zając
2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN.
- Mirkowska, I.
1998. Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 149–166. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2004. Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, 281–291. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- łystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii.
- Misiewicz, K. i W. Małkowski
2013. Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 r., [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 413–421. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7*. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Miśkiewicz, M.
2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: TRIO.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łuzycyckiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Mogielnicka-Urban, M. i J. Urban
2013. „Naczynia sitowate” w kulturze łuzycyckiej – jednorodność nazewnictwa a zróżnicowanie formy, [w:] J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch i L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, 501–525. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Moszyński, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Musianowicz, K.
1939–1945. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu. *Światowit 18*: 213–237.
1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne 6*: 7–235.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis 3*. Łódź: Ossolineum.
1978. *Broń średniowieczna na ziemiach polskich*. Łódź: Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
1979. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Nadolski, A. i M. Lewandowski
1990. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1350–1450*, 143–153. Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nawroński, T.
1973. Klasztor cysterek w Cedyni, pow. Chojna, w świetle badań archeologicznych, cz. II. *Materiały Zachodniopomorskie 19*: 271–404.
- Niegowski, J.
1997. Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak łódzki z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 219–229. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Niesiobędzki, W.
2008. *Powiat ławski. Dzieje, zabytki, pejzaż i kultura. Szkice historyczne*. Ława: Alga.
- Nosek, S.
1939–1945. Nowe materiały do poznania kultury we-neckiej. *Światowit 18*: 111–164.
1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Nowak, Z.
1963. Rozwój przestrzenny miasta Susza. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1 (79)*: 60–75.
- Nowakowski, A.
1976. W sprawie datowania ostróg z gwiazdzistym bodźcem. *Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I, 11*: 75–82.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporzędzenia jeździeckiego, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 129–138. Warszawa: PWN.
- Nowakowski, A. (red.)
1998. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach. *Barbaricum 1*: 101–147.
- Okulicz, J.
1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1979. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] J. Dąbrowski i Z. Rajewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. T. 4. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 179–189. Wrocław: Ossolineum.
- Olczak, J. i K. Siuchniński
1966–1971. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–4. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1985–1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, t. 1–2. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

- Osiecka, E.
2006. *Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność*. Kraków: Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego.
- Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Kraków: W.L. Anczyc i Spółka.
- Ossowski, W.
2009. Najstarsze klamry szkutnicze nad dolną Wisłą. *Pomorania Antiqua* 22: 77–102.
2010. *Przemiany w szkutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk: Centralne Muzeum Morskie.
- Paszkiwicz, B.
2009. *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Paternoga, M.
2003. Stanowisko nr 1 w Wszemirowie, pow. Trzebnica w świetle dawniejszych i najnowszych badań. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 45: 157–174.
- Paternoga, M. i P. Rzeźnik
2007. Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. praznic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska. *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne* 6: 81–106.
- Pawlak, E. i P. Pawlak
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pawlata, L.
1993. Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczyńcu. *Rocznik Białostocki* 18: 191–218.
- Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55–69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Petelski, K. i A. Gondek
2004. *Szczegółowa mapa geomorfologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Dobry*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piaskowski, J.
1960. *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Piekalski, J. i K. Wachowski (red.)
2010. *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. *Wratislavia Antiqua* 11. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Pikies, R.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Ostróda*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piontek, J.
1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Piotrowska, M.
2013. *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*. Łódź: Nauka i Innowacje.
- Pochylski, M. i A. Kowalczyk
2011. Tak zwana ceramika husycka z Nowej Wsi, stan. 6, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. *Folia Archaeologica* 28: 227–243.
- Pokora, H. i P. Rzeźnik
1998. Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Obiszowie, gm. Grębocice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 40: 321–333.
- Poliński, D.
1996. *Przemiany w wytórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. *Archaeologia Historica Polona* 4. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Poppek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprowadzenie mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 373–380. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Pospieszna, B.
1994. Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XV do początku XIX w., [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 277–290. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Powierski, J.
2004. *Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Tom 1. Malbork: Muzeum Zamkowe.
- Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 361–372. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w jeziorach Pojezierza Iławskiego w latach 2013–2014, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 79–92. Ar-

- chaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Pyżuk, M.
2004. Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołobrzegia, pow. Płońsk. *Archeologia Polski* 49: 33–48.
- Rabek, W. i M. Narwojsz
2008. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Dobrzyki*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2014. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1 : 50 000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Radzicki, B.
b.d. *Grodzisko „Miggenwald” ponownie odkryte!* Internet: <http://www.pruthenia.strefa.pl/c22.html> (wgląd: 19.04.2017)
- Rauhut, L.
1955. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (1): 55–64.
- Rębkowski, M.
1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg: Feniks.
Rębkowski, M. (red.)
1996. *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu. Tom. 1. Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Sawicki, J.
2012. Elementy stroju i pasa oraz opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. *Wrastislava Antiqua* 17: 97–109.
- Sawicki, T.
2008. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Daniszewie pod Kołem, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua* 49: 149–209.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5–44.
- Schramm, Z.
1967. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36: 107–133.
- Schuldt, E.
1981. *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sikorska-Ulfik, I.
1994. Zespół ceramiki z Reszla z 2 połowy XIV wieku, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 233–243. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Sikorski, J.
2006. *Lokacja i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 49–64. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Skóra, K.
2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej, [w:] K. Skóra i T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, 27–43. *Acta Archaeologica Lodziensia* 56. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Skrużny, L.
1964. Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické* 55 (2): 370–391.
- Słodownik, L.
2006. *Zimnochy*. Internet: <http://www.glospasleka.pl/artukul/index.php?id=news&idd=16439> (wgląd: 25.01.2017).
- Smith, N.
2011. *Pre-industrial lime kilns*. English Heritage. Internet: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/iha-preindustrial-lime-kilns/> (wgląd: 25.01.2017).
- Solecki, R.
2014. Wstępne wyniki badań archeologicznych grodziska w Suszu w 2013 roku. *Skarbiec Suski* 10: 38.
- Sosnowska, A.
1992. Charakterystyka kulturowo-chronologiczna zespołów ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlenia problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodnio-bałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, 335–352. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Stampfli, H.R.
1963. *Bison bonasus (Linne) 1758, Ur, Bos primigenius Bojanus, 1827, und Rind, Bos taurus (Linne), 1758*. *Acta Bernensia* 2: 117–159.
- Stanaszek, Ł.M.
2005. Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29. *Wiadomości Archeologiczne* 57: 235–239.
- Stankiewicz, U.
2005. Kafle tykocińskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 178–192.

- Starski, M.
2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14: 195–284.
- Stasiełowicz, G.
2009. Ceramika z badań na osadzie w Gronowie Górnym, st. 3, gm. Elbląg, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy*, 177–187. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Stępnik, T.
2016. Analiza dendrologiczna prób drewna i węgla drzewnych z grodzisk zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 231–246. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Strzałko, J. i M. Henneberg
1975. Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu. *Przegląd Antropologiczny* 41 (1): 105–126.
- Strzałko, J., J. Piontek i A. Malinowski
1972. Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny* 38 (2): 277–287.
1973. Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych. *Materiały i Prace Antropologiczne* 85: 179–201.
1974. Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 31–42. Poznań: UAM.
- Supruniuk, A.
2002. Uzupełnienia i uwagi do „Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, część III: dokumenty z lat 1356–1381”. *Studia Źródłoznawcze* 40: 107–165.
- Szafrański, W.
1961. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, 7–144. Wrocław: Ossolineum.
- Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902/1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9/1(18): 51–62.
2010. Czy nazwa Susz jest staropruska? *Skarbiec Suski* 3: 21–26.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim *Unser Schloss Rosenberg?* *Skarbiec Suski* 6: 38.
2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 233–252. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Szmyt, M.
1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 6. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe*. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szydłowski, J.
1974. Z badań kremacji w pradziejach, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 71–76. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szymańska-Bukowska, A.
2010. *Sopot w zamierzchłej przeszłości. Grodzisko wczesnośredniowieczne*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne.
- Szymański, P.
1998. Żubronajcie – przyczynek do badań nad wczesnożelazną ceramiką Suwalszczyzny, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 119–137. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Škojec, J.
2003. Lehmwannefundes aus Mikulčice, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. T. 5: 421–496. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Świętosławski, W.
2011a. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowiska Pomorzanki 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2004–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 91–100. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- 2011b. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowisk Pomorzany 1 i 2, gm. Łanięta, woj. łódzkie, w latach 2003–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 101–111. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Töppen, M.
1870. Altertümer bei Hohenstein in Ostpreußen. *Altpreussische Monatsschrift, Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 7: 13–42.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft zu Marienwerder. *Altpreussische Monatschrift* 13: 549–550.
- Trotter, M. i G.C. Gleser
1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of*

- Physical Anthropology* 10: 463–514.
- Trzmiel, B.
2007. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Boguchwały*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Ubelaker, D.H.
1978. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Chicago: Aldine.
- Uniejewska, M.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Kisielice*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Vlierman, K.
1996. „...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mosen...”. *Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanze-tijd. Scheepsarcheologie* 1. Lelystad: Nederlands Instituut voor Scheeps en on der water Archeologie.
- Voigt, J.
1832. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. T. 5. Königsberg: Gebrüder Bornträger.
- Wachowski, K.
1987. Bełty na zamku w Legnicy, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich, 147–153*. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy i Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu.
- Wadył, S.
2012a. Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych. *Pruthenia* 7: 117–135.
2012b. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego, 260–278*. Toruń: Adam Marszałek.
2012c. *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Lipowcu, stan. 1, gm. Ostróda (26–57/2)*. Maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
2013a. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Rejsytach, gm. Rychliki (stan. 1 i 2) w świetle wyników badań archeologicznych. *Pruthenia* 8: 149–164.
2013b. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 109–124*. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii i Fundacja Archeologiczna.
2015. Ze studiów nad wczesnośredniowieczną ceramiką z pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*: 275–294. Warszawa-Białystok: Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Waluś, A.
2009–2010. Ząbie, st. X, woj. warmińsko-mazurskie. Badania roku 2010. *Światowit* 8 (49) B: 283–284.
- Wichrowski, Z.
2000. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* 5: 212–214.
- Wiewióra, M. (red.)
2014. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Więckowska, H. i E. Kempisty
1970. Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grajewo. *Wiadomości Archeologiczne* 35 (2): 164–200.
- Winckler, von
1866. Die Vesten der Vorzeit im Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 3: 689–693.
- Wirska-Parachoniak, M.
1968. Z historii wiążących materiałów budowlanych. *Ochrona Zabytków* 21/4 (83): 17–23.
- Wiślański, T.
1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław: Ossolineum.
- Worm, H. i D. Staude
2007. *Die Hugo Schneider A.-G. Leipzig. Kurzübersicht ihrer Entwicklungsgeschichte und Produkte*. Internet: <http://www.patronensammler.de/files/HASAG-Entwicklung.pdf>.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, 165–181*. Lublin – Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wrzesiński, J.
1994. Osada ludności kultury łużyckiej w Chłapowie, gm. Dominowo, stanowisko 3. *Studia Lednickie* 3: 173–202.
- Wyczółkowski, M.
2009. „Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam, 605–633*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

- Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kuprianowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 65–82. Archeologia Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Wyrobisz, A.
1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*. Wrocław: Ossolineum.
1981. Wapno, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, T. 2, 452. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wyrost, P.
1994. Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych, rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Archeozoologia* 19: 55–176.
- Wysocki, J.
2012. Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009. *Archeologia Historica Polona* 20: *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, 43–68. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuławka w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327–349. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zarzycki, K., H. Trzcińska-Tacik, W. Różański, Z. Szela, J. Wołek i U. Korzeniak
2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*. Kraków: Instytut Botaniki PAN.
- Zbierski, A.
1959. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą. *Archeologia Polski* 4: 105–148.
- Zeder, M.A. i H.A. Lapham
2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goat, Capra. *Journal of Archaeological Science* 3: 2887–2905.
- Zielonka, B.
1951. Wczesnośredniowieczne wyroby kościane i rogowe z okolic Gniewa, powiat Tczew. *Z otchłani wieków* 20: 27–30.
- Zoll-Adamikowa, Z.
1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. T. 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Ossolineum.
- Żak, J.
1960. Część skarbu z Sejkowic pod Gąbinem na Mazowszu. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 200–202.
- Żurek, J.
1954. Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 1–4.
- Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24–54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 385–411. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Żurowski, J. i R. Jakimowicz
1939. *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.